SANKSHIPT-SAMIKSHA

(A brief literary appreciation of
Gandhiji, Kalapi, Shelley, and Wordsworth)

Colombo,
26, Church Street, Fort

1935

મુદ્રક: નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ
ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧
પ્રકાશક: રા. રા. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ
કોલંબો (સીલોન).

સંક્ષિપ્ત-સમીક્ષા

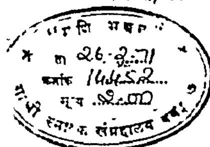
(ત્રણ તુલનાત્મક લેખ-ગાંધીજી, કલાપી, શેલી અને વર્ડ્ઝવર્થના
સાહિત્ય વિહાર ઉપર એક વિહંગ દૃષ્ટિ)

લેખક

હીરાલાલ મ. દેસાઈ, બી. એ.

મુખબન્ધ

હીંમતલાલ ગ. અંજારિયા,
એમ. એ., એલએલ. બી.

કોલંબો

૨૧, ચર્ચ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ

૧૯૩૫

અનુક્રમણિકા

(CONTENTS)

" મુખબન્ધ "

શ્રીયુત હીરાલાલ દેશાઈ, સદ્‌ભાવશાલી મિત્રમંડળને સ્મરણભેટ તરીકે આપવા, વર્ષો પહેલાં લખાયેલી પોતાની કૃતિ આજે પ્રગટ કરે છે. શ્રી. દેશાઇને ઓળખનારા સર્વ જાણે છે કે જે કામ હાથમાં લીધું તેની ઝીણી મોટી વિગતોથી વાકેફ થઈ, તેમાં પારંગત બની, તે કામને સારામાં સારી રીતે પોતે પાર પાડયું છે, એવો સંતોષ મેળવવો અને પરિણામે મળતી કીર્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ તેમનો સ્વભાવ છે. કૉલેજ છોડ્યા પછી તુર્તમાં કેળવણી ખાતામાં દાખલ થયા. કૉલેજમાંના સાહિત્યવાચનથી જે જે મહેચ્છાઓ પ્રકટી હશે તેમાંની કોઇ કોઇને પરિપૂર્ણ કરવા શિક્ષક તરીકેના જીવનમાં અવકાશ મેળવ્યો અને પોતાનો સાહિત્ય પરિચયનો લાભ બીજાને આપવા વૃત્તિ જાગી.

મહેચ્છાઓ ઘણાને થાય છે અને વૃત્તિ પણ જાગે છે, પરંતુ તે પ્રમાણે અમલ કરવાની શક્તિ ઘણા થોડાના ભાગ્યમાં હોય છે. શ્રી. દેશાઈ એવી શક્તિ મેળવી શકયા છે, અને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય કૃતિમાં તેમણે કરેલો છે એ આપણે જોઇએ છીએ. સાહિત્ય વાચન કે સાહિત્ય સેવન એ શ્રી. દેશાઇનો કાયમનો શોખ નથી; લેખક તરીકે પોતાની શક્તિને વિકસાવવા તેમને અનુકૂળ સંજોગો મળ્યા નથી; તેઓ સાક્ષરતા કે વિદ્વત્તાના ક્ષેત્રમાં માત્ર પ્રથમ પગલાં માંડી અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા છે, એટલે તેમની કૃતિમાં સાક્ષરતા કે વિદ્વત્તાની ઉંચી કોટિની છાપ ન હોઇ શકે એ સમજી શકાય તેવું છે, છતાં "શેલી અને કલાપી", વર્ડ્ઝ-વર્થનું કુદરત દર્શન અને ગાંધીજીનુ ગદ્ય લેખન એ ત્રણે લેખો વાંચતાં, શ્રી. દેશાઇની શક્તિ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ માટે વાંચકમાત્ર પ્રશંસાનાં વચનો અવશ્ય ઉચ્ચારશે; સદ્‌ભાવપૂર્ણ મિત્રો તેમની આ ભેટને ખુબ કિંમતી ગણશે અને સમસ્ત વાંચક વર્ગ એટલું તો અવશ્ય બોલી ઉઠશે કે આવી

અને આગલી શક્તિવાળા મગજોને સાહિત્ય અને વિદ્વત્તા સાથે ગાઢ સબંધ રાખવા જેટલી અનુકૂળતા કેમ નહીં મળતી હોય શ્રી દેસાઈ વેપારમાં ગયા, તો ત્યાં પ્રશંસાપાત્ર કામ કરી નામના મેળવી શક્યા સાહિત્યમાં ગયા હોત તો તેમાં પણ સુંદર કામ કરી સારું નામ મેળવી શકત, એમ આ ત્રણ લેખ વાંચી સૌને લાગવું જોઈએ સાહિત્ય અને વિદ્વત્તાના સેવન પણ, દેશહિતના કાર્યોની પેઠે ખૂબ ત્યાગ અને કષ્ટ માગી રહે છે ત્યાગ કરનારા અને કષ્ટ ભોગવનારા ઘણા જ ઓછા હોવાને લીધે દેશના કામ રખડી રહ્યા છે, તો પછી સાહિત્ય અને વિદ્વત્તાના કામ માટે શી આશા રખાય? પણ શ્રી દેસાઈ જેવાના ભાવના વહેણ ફરે, જીવન વહેણ ફરે, તો તેમની કૃતિના વહેણ પણ ફરી શકે ભવિષ્ય માટે તેવી જ આશા રાખીએ—હાલ તો શ્રી દેસાઈએ પોતાના એક વખતના ઉત્સાહભર્યા સાહિત્યસેવનને પરિણામે જે થોડા લેખો આપ્યા છે, તે વાંચીને જ સંતોષ માનવો રહે છે

લક્ષ્મીનગર-ખાર
મુંબઈ નં. ૨૧
તા० ૧૯ જાનેવારી ૧૯૩૫

હિ. ગ. અંજારિયા

MAHATMA GANDHI
AS A WRITER OF GUJARATI PROSE

MAHATMA GANDHI-
AS A WRITER OF GUJARATI PROSE

Never in the history of Gujarati prose, has a more momentous revolution been effected by any writer of renown than the one which the genius of Mahatma Gandhi has achieved in the last couple of years during which he was at the helm of "Nav-jivan." Seated on the olympic heights of spiritualism and preaching his gospel of nonviolence with prophetic fervour, he has lent a tremendous force to the Gujarati language.

Mahatmaji has never posed himself as a Sakshar (a learned-man), nor has he written a single book or article on a literary subject excepting a few reviews of Gujarati books during his earlier career in South Africa. He has never consciously sought the rejuvenation of the Gujarati language, since, the mission of his life is a much higher one—to bring a paradise of peace and plenty to the teeming millions of India, yet the rejuvenation of the language is automatically wedded with the sublimity of his thoughts on various topics expressed in a simple and taking style. He had, however, a passionate love of ancient Gujarati poetry and he often lends unique force to his thoughts by apt quotations from Mira, Narsih, Akho and other poets.

The secret of his success in ennobling the language is his unswerving adherence to Truth. The language of all prophets, seers, and heroes has always been the language of the heart. Such is the case with the language of Mahatmaji who has played a prominent part in moulding the future of the Gujarati language along with that of India.

As a Poet

To make bold to say that Mahatma Gandhi is a poet, is perhaps to court adverse critism from not a few Strange as it may seem, yet to an ardent student of his writings and speeches, Mahatma Gandhi is essentially a poet—a poet not of an ordinary type who sings his say in the usual verses fettered by the rigid rules of prosody—but a poet who imparts the noblest mission of his life to this world, in the language of his heart, which respects no earthly bounds.

Bana Bhatt, the writer of that immortal Sanskrit novel—Kadambari is recognised as a true poet, though he wrote his novel in prose Ruskin is distinguished in English literature as a writer of a fine poetic prose Our poet-laureate of Asia—Rabindranath Tagore—has offered his matchless "Gitanjali" in the same poetic prose. None of these great writers have clung hard to the rules of prosody, that frequently stunt the growth of ideas, as essentials to poetry

Let me seek further support to my recognition of Mahatma Gandhi as a poet by citing various definitions of poetry

"Poetry," says Wordsworth, "is the spontaneous overflow of the powerful feelings of heart " Every student of the writings of Mahatma Gandhi will admit of a ceaseless flow of the genuine feelings of heart. Ideas flow in from the depths of Truth, and are, therefore, expressed in a language which gives as much delight as any best versified poem does give In the best writings in Nav-jivan, there is all throughout a poetic rapture

"Poetry," says Carlyle, "is speech grown melodious " All the articles, ' Death-dance," "Shaking the Manes," "Tampering with Loyalty," Poles Asuder ' and the statement before the Magistrate, if read before any audience

would afford standing illustrations of speech grown melodious, years back when he had challenged Mr. Montagu and Lord Birkenhead, he utilised a language that marks high waterlevel and the reader is carried away in the flow of the language as if by some note of music.

"Poetry is the most perfect speech of man" says Mathew Arnold "in which he comes nearest to being able to utter Truth" Those who believe in the saintly Character of Mahatma Gandhi and admit of a transparent honesty of purpose in him must have realised that he has always wielded his pen for truth He said, he would sacrifice, unlike Lokmanya Tilak, the freedom of his motherland for the sake of Truth There is no exaggeration, therefore, in saying that a man who is a living embodiment and an incarnation of Truth, is assuredly a poet in so far as Mathew Arnold's definition of poetry can be respected.

In describing Mahatma Gandhi as a poet, let me go back to the ancient period of Gujrati literature and compare and contrast him with Premanand

Premanand and Gandhi

As the ancient period produced a Pramanand, so did the modern a Gandhi. Premanand respresents the poetical side of a romantic and idealistic world, Gandhi the prosaic side of an ascetic and realistic world Premanand—its infancy, its age of a love and heroism, Gandhi—its virile age, its full development to spiritual exhaltation While Premanand sang of joy and love, of valour and heroism, of regal pomp and earthly beauty, of martial triumph and glorious achievement, Mahatma Gandhi sang of woe and misery, of rapine and lust of powerful nations, of degradations of mankind from spiritual heights, of the selfish aggrandisements of the physically powerful over the weak and last but not least of the spirit of an irresistible self-sacrifice for achieving the true freedom of soul Prema-

nand produces his effects by idealising the real, while Mahatma Gandhi by trying to realise the ideal. Premanand differs from Mahatma in this that the former wrote in verse while the latter in prose But both of them have a similar sweetness Premanand is a creation of the infant Gujrat–Gandhi of the mature and virile Gujrat

As a Poet and a Prophet

"Poets" says Emerson "are liberating Gods" One who has felt that the present awakening of India is the direct outcome of the stubborn fight of Mahatma Gandhi against the shams of materialism which environ us, will easily perceive that Mahatma Gandhi is a prophet His *untiring efforts have not been confined to India and her* redemption alone, but have in the compass the elevation of humanity and freedom of world from the clutches of ever–increasing Strength of militarism and materialism Even Sir Narayan Chandavarkar, who was strenuously opposing the non–co–operation movement, admits "He is more a prophet, India's awakened and still awakening Soul .. . He is India's Spiritual Barometer—her Soul-Force Because, he is a Prophet, we must follow him when he fulfils the Prophet's apostolic functions of rousing our inward Man and exposing the evils of the day" Such is the tribute given to Mahatma by one of the stubborn opponents of the present day movement

He is surely a Prophet in so far as he puts up an irresistible fight against the shams and dangers of the present world and a poet in so far as he fervently teaches his noble mission in bringing about a universal brotherhood of Nations

Humour

There are occasional touches of humour in the writings of Mahatma Gandhi, however, his real vein of humour is more discernible in his speeches and ordinary conversation than in his writings At times, his humour is linked

with a hidden note of sarcasm, which bites a sensitive soul, like a scorpion sting His humour is not such which makes a reader burst in a peal of laughter, but instead creates a smile on the corners of the lips His humour does not consist in a particular word or an isolated phrase, but we appreciate it on perusing the whole article The description of third class journey by Madras Mail has profuse touches of humour, which sneers at the Railway Company While answering the queries of an Englishman, he *said if he had no vein of humour*, he *would have* committed suicide long before

Pathos

Mahatma Gandhi is recognised as a brilliant optimist and accordingly continued to have an unabated faith in the British Government, and saw wisdom only in promoting a spirit of concord and co operation But the first rude shock came upon him with the enactment of the Rowlatt legislation, and next with the perpetration of the monstrous atrocities in the Punjab His faith then was entirely effaced with the non fulfilment of the solemn pledges of the British Premier regarding Khilafat Here begins a series of articles in Nav jivan and Young India, which are remarkable for their pathos, compassion and emotion The high pitch of feelings mixed with a pathetic note and tearful sentiment increased in his writings, simultaneously with the increase of cruelty and injustice of the British rule in India His heart like a sensitive syren caught even the faintest tune of misery of the fellow-beings and reproduced it with a saintly majesticity

As a Journalist

Mahatma Gandhi has spent practically his last 15 years in bearding the bureaucratic lion in his very den, by writing a series of aggressive yet non violent articles in Young India and Nav Jivan Let us briefly survey the

journalistic carrer of Mahatma Gandhi as an offensive and defensive warrior.

Unlike the modern field-marshal, who is secretly planning a strategic move, Mahatma Gandhi openly assails his adversary after due ultimatum He leads his attack with a solid phalanx consisting of Truth and Love. He posts himself on an invulnerable rock with a sure foundation of Truth Like an Arab Bedouine, he fiercely fights his foe, yet ardently loves him as a human being While attacking, he lets loose all the spiritual dynamic forces His bayonets, guns and artillery consist in "*Conquer hate by love.*" He is a stubborn opponent armless, yet armed with an indomitable will and an undaunted spirit He can never be cowed down, even by death itself. If occasion arises, he would gladly embrace death without a quickening pulse and yet with a smile on his face. His hospitality is open like that of a medieval knight espoused to the cause of chivalry.

While defending himself against an attack, he disarms his wrathful assailant with a Christian smile. He lays bare his heart, and the sword of the assailant fails him The burden of his song in the voluminous production in Nav-jivan and Young India, can not be more faithfully described than in the words of the poet who sang —

"Is it the boast of councils and of kings
Oh God ! to triumph over millions' pains ?
Gurdians of good! ye nations of the West,
Shall mind still worship brute force deified ?"

His style as a journalist has, therefore, achieved a unique force both in Gujarati and English, and especially in the former The late poet Narmadashanker when he started the Gujrati journal "Dandio," or the late Mr. Ichharam when he started the weekly "The Gujarati," there was almost an unanimous belief that both of them have initiated a novel style suitable for journals But a

perfect combination was left for Nav-jivan and Mahatma Gandhi who united the simplicity and vigour of Narmada-shanker with the patriotic fervour of the earlier "The Gujrat"

As a critic in journalism, Mahatma Gandhi has written on morals, economics, society, and last but not least on politics He set aside so far as possible anonymity, one of the features of journalism He resembled the English critic Ruskin who strove to uproot what is bad and next to foster what is good

He dismissed another feature of journalism—vituperation. Like Mathew Arnold he "wrote without a particle of vice or malice He wrote at times with irony and gave rise to controversy but was never embittered on his side He strenuously avoided poison in the language and he disliked invective and never resorted to it, even when necessary. However, his *criticisms are masterly* and his analysis very complete and concise

To sum up, the cardinal characteristics of Mahatma Gandhi as a journalist, are freedom from anonymity, vituperation, heightened way of putting things, personal animosity and malice, and heresay reports.

Father of Virile Prose

We have seen how a new spirit in the Gujrati language manifests itself with the commencement of Mahatma Gandhi's journalistic career The period attains its manhood and so marked is the difference from the previous period that it is not untrue to call it the period of Renaissance Virility and manhood form the most dominant features of this prose epoch There was almost an ineradicable notion among the well known Sakshars that Gujrati language can never achieve the vigour and masculine strength which distinctly characterise the Hindi language, that no fine piece *of oratory* possessed *of a militant rhetory*

can ever be produced in the Gujrati language, and that only feminine grace, delicacy, Shrangar (love) and beauty of pictorial landscape can be depicted in the language But the vigourous pen of Mahatma combated with the impotency of the Sakshars and with a muscular and sinewy strength, he uprooted it once for all He initiated in Gujrati language the same Vir-ras of Hindi and English literature

He has secured a permanent place in the contemporary literature for having instilled a spirit of virility and manhood in Gujrati language, and truly, we must all recognise him as a "Father of Virile-Prose" The style of Prof Manilal, Mansukhram and Govardhanram will be less imitated than the style of Mahatma Gandhi which has ensnared the younger blood of Gujrat by its exquisite charm. He has in a few years chastened the Gujrati language infinitely more than what a host of modern Sakshars would have done with their life-long activities.

Conclusion

Had he not been incarcerated by the bewildered bureaucracy, the Gujrati language would have witnessed a rapid succession of still more virile and powerful prose articles from his pen, but, the decrees of the Great Heavens are not always shaped in accordance with the human wishes and therefore, away from the din and bustle of a busy India-maddened by his colossal activities with the Mantra of Swaraj, in a solitary and sequestered cell of Maharashtra, is imprisoned a Mighty soul, that is silently offering solemn prayers to bring down a Millennium of which the Victorian Poet Tennyson sang —

Ring out old shapes of foul disease
Ring out the narrowing lust of gold
Ring out the thousand wars of old
Ring in the thousand years of Peace *

* Reprint *Sanj Vartaman* Pateti Number 10-9-1922

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહાત્મા ગાંધીનું સ્થાન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહાત્મા ગાંધીનું સ્થાન

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શુદ્ધ, સાદી અને સચોટ ગદ્ય-શૈલીના એક મહાન્ પ્રણેતા તરીકે મહાત્મા ગાંધીનું નામ સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઈ રહેશે, એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. 'નવજીવન'ના તંત્રીપદેથી–સ્વતંત્રતાનો સિંહનાદ કરી, ભારત વર્ષની રગે રગમાં નવીન ચૈતન્યજ્યોત પ્રકટાવનાર–આ વિરલ પુરુષે ગુજરાતી ભાષામાં વીર રસનો અસ્ખલિત પ્રવાહ રેલાવ્યો છે, તે વાત હવે નિઃસંશય છે. સામાન્ય રીતે, વિદ્વાન્ અને સાક્ષર વર્ગમાં એમ મનાતું કે ગુજરાતી ભાષા કદાપિ પણ હિંદી, બંગાલી કે ઇંગ્રેજી ભાષાની પ્રૌઢતાની સ્પર્ધા કરી શકશે નહીં; જે જોમ, ઉત્સાહ અને વીરત્વનો હિંદી ભાષામાં આવિર્ભાવ થઈ શકે છે, તે ગુજરાતી ભાષામાં લાવવો બહુધા અશક્ય જ છે.

વિદ્વાન્ અને સાક્ષર વર્ગની આવી ભ્રમયુક્ત માન્યતા હોવાથી, તેઓ સૌંદર્ય અને શૃંગાર, કોકિલાનાં કૂજન અને ભ્રમરનાં ગુંજન, સૂર્યચંદ્રના ઉદય અને કમલ–કેતકીનાં વિકસન–આદિ વિષયો ઉપર આડંબરી ભાષામાં કાવ્યો કરી યા ચર્ચા લખી પોતપોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. પરંતુ, એ સર્વેને મહાત્મા ગાંધીએ નમુનેદાર પાઠ પઢાવ્યો છે કે વલ્લભનો વીરરસ, અને નર્મદનું ઉછળતું જોમ જીરવનારી ગુજરાતી ભાષા વીર્યહીન, નિર્માલ્ય કે નિસ્તેજ નથી. મહાત્મા ગાંધીના પારસમણી સરખા સ્પર્શથી ગુજરાતી ભાષાને આજે આપણે સાદી અને સરલ હોવા ઉપરાંત ઓજસ્વી અનુભવી રહ્યા છીએ.

આમ છે છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે મહાત્મા ગાંધીએ 'નવજીવન' કે ગુજરાતી ભાષાનો કે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવા સારૂ કાઢ્યું ન હતું. વળી સાક્ષરોની નામાવલિએ પણ મહાત્મા ગાંધીનું નામ ચઢ્યું ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારે કેટલાંક ગુજરાતી પુસ્તકોની સમાલોચના સિવાય, તેમણે સાહિત્યને લગતું એક પુસ્તક કે લેખ લખ્યો નથી. છતાં પણ, એ નિર્વિવાદ છે કે એમણે ગુજરાતી ભાષાને ગીર્વાણ ગિરા બનાવવાના મહાકવિ પ્રેમાનંદના ભગીરથ પ્રયાસને આડકતરી રીતે પ્રબલ સમર્થન આપ્યું છે. આમ હોવાથી આપણે આ લેખમાં એમની સાદી અને સરલ છતાં ઓજસ્વી શૈલી ઉપર એક વિહંગદૃષ્ટિ ફેરવશું.

ગદ્ય શૈલી

મહાત્માજીની ગદ્યશૈલીમા આંગ્લ કવિ મીલ્ટનનું સમુદ્રગર્જન નથી, તેમ બર્કે કે જોનસનનો પ્રચંડ આડંબર પણ નથી. તેમ જ કોઇપણ સ્થાને મહાત્માજીએ નરસિંહની ભક્તિરસાર્દ્રતાના સંગીતની જમાવટ નથી કરી,-કે નથી સ્વ. સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામની જન-સ્વભાવઆલેખન વૃત્તિ પોષી, છતાં પણ ભાષાની પ્રચલિત શૈલીમાં એકાએક ચમત્કારિક પરિવર્તન કર્યું છે, એ સિદ્ધ છે. એમની ભાષામાં સરળતા એ પ્રથમ પગથીઆ સમાન છે. સ્વ. નવલરામની સાદી ભાષામાં જેટલાં જોમ અને આકર્ષણ હતાં-તેથી વિશેષગણું મહાત્માજીની ભાષામાં છે. સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં અર્થ શી રીતે જનસમુદાય આગળ મુકવો એ વિષયમાં મહાત્મા ગાધી એક પક્કા ઉસ્તાદ છે. 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થએલા અસંખ્ય લેખોમાં અર્થની ગંભીરતા સાદામાં સાદી પણ જોમદાર ભાષામાં તેમણે આણી છે. એક શબ્દ પણ તેમની ભાષામાં નિરર્થક વપરાયો નથી. આખા વાક્યમાંથી એક પણ શબ્દ દૂર કરો અથવા આખા લેખમાંથી એક પણ વાક્ય દૂર કરો, તો તુર્ત વાક્યની યા લેખની મૂળ ખુબીનો નાશ થઇ જાય છે. ટુંકમાં, દરેક શબ્દ યા વાક્ય યોગ્યતા સિવાય એમના લખાણમાં આવતાં જ નથી.

આડંબરનો ત્યાગ

સૌથી વિશેષ સફળતા તો ભાષાના આડંબરને દૂર કરવામાં જ સમાયલી છે. મહાત્માજીએ ભાષાના ખોટા આડંબરને તો વજ્રપ્રહાર કરી દૂર જ કર્યો છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યાં સુધી ભાષામાં ભારે ભારે જડબાતોડ સંસ્કૃત શબ્દો વપરાય નહીં, અને બાણભટ્ટના લાંબા ગહન શબ્દોનો સમૂહ લેખમાં થાય નહીં, ત્યાં સુધી લેખકની સફળતા થઇ મનાય નહીં. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીએ એ માન્યતાને દૂર કરી બતાવી છે. ભાષાની કૃત્રિમતા અને ખોટા શણગારને જાણે જાદુઈ લાકડી વડે દૂર કરી નાખી છે. 'નવજીવન'ના અનેક લેખોમાં એમની કલમથી લખાયલાં ટુંકા વાક્યો તો વેદનાં સૂત્રોની સ્મૃતિ આપે છે. વેદનાં સૂત્રોમાં જેટલી ઉંચી ફીલસુફી અને જેટલું ઉંડામાં ઉંડુ સત્ય છે તેટલો જ મહાત્માના અતિ ટુંકા, મુદ્દાસર, સુંદર અને સચોટ વાક્યોમાં સ્વરાજ્યનો ઉંડો ધ્વનિ વસેલો છે. અમુક વાક્યો અને શબ્દો તો દેશના ચલણી વ્યવહારના કીમતી સિક્કા સમાન ભાષામાં ચાલુ થઇ ગયા છે. જેમકે;—સુતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય: ખાદી વાપર્યે જ છુટકો, જેલ ભોગવ્યે જ છુટકો; ઠીક ઠીક અનુભવી રહ્યો છું; હોડે દેવે બેઠી છે; બોજ ખોયો અને હેતુ વખુસાડ્યો છે; બેટો બગવો; ખોળા ધરી માંગી રહ્યો છે; દીવા જેવું દેખાતું; પારાવાર ધક્કો પહોંચ્યો; ચાલણ જ નહીં; ખાનગી; સાબુત ક્યાં ભાવર્ડ; ઇત્યાદિ.

સ્વ. પ્રો. મણિલાલ અને મહાત્માજી

સ્વ. પ્રો મણિલાલ દ્વિવેદીની ગદ્યશૈલી અનુકરણીય શૈલી ગણાય છે પણ તે શૈલી અને મહાત્મા ગાંધીની શૈલીમા શો તફાવત છે તે આપણે બે શબ્દોમા જોઇશુ. મહાત્માજીની ભાષામા મણિલાલનો સંસ્કૃતમય પ્રભાવ નથી જેટલે અંશે મણિલાલની ભાષા ઉચ્ચ કોટિની (classical) ગણાય તેટલે અંશે મહાત્માજીની સરળ ગણાય છે. મણિલાલની શૈલી અલંકૃત હોવાથી વિદ્વાન વર્ગને જ લાયકની છે. જ્યારે મહાત્માજીની ભાષા સર્વ સામાન્ય પ્રજાને લાયકની છે. મણિલાલના લેખો યથાર્થ સમજવા ભાષાના થોડા પૂર્વાભ્યાસની જરૂર છે, જ્યારે મહાત્માજીના લેખો એટલી તો સાદી અને સરળ શૈલીના છે કે હરકોઇ માણસ સમજી શકે છે. મણિલાલ જ્યારે ભાષાને શણગારવા આભરણોની શોધમા પ્રવૃત્ત થયા, ત્યારે મહાત્માજી આભૂષણો અને અલંકારને દૂર કરી નગ્ન સત્યને હૃદયભેદક સાદા શબ્દોમાં કહેવા મથ્યા

કવિ તરીકે

મહાત્મા ગાધીને કવિ તરીકે લખવા એ કદાચ ધૃષ્ટતા ગણાશે. પરંતુ મહાત્મા ગાધીજીના અસંખ્ય લેખોનો એવો કોઇ અભ્યાસી હશે જેને એ લેખો સહૃદય વાચ્યા પછી તન્મયતા, ડોલન અને વાણીની મોહિનીનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હશે ? જેટલે અંશે એક સુંદરમા સુદર કાવ્ય ચિત્ત આકર્ષી લે છે, અને વાચી રહ્યા પછી પણ મધુર સંગીતની માફક સ્મરણમા રમ્યા કરે છે, તેટલે જ અંશે મહાત્માજીના લેખો, આજે બંધ થયા છતા, સ્મરણ આગળ ખડા થાય છે. ભાવ પ્રધાન ઉત્તમ કાવ્ય આવર્તને આવર્તને નવો આનંદ આપે છે, તેમ મહાત્માજીના લેખો પુન પુન વાચવાથી અપૂર્વ આનંદ આપે છે, અપૂર્વ શૌર્ય અને પ્રોત્સાહન રેલાવે છે.

અલબત મહાત્મા ગાધીને એક સામાન્ય કક્ષાના કવિ તરીકે હું ઓળખાવવા માગતો નથી, પણ એટલુ તો સિદ્ધ છે કે તેમની વાણીમા બાણભટ્ટ–રસ્કીન–રવીંદ્રનાથ ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની અપૂર્વ મીઠાસ છે. બાણભટ્ટે "કાદમ્બરી" ગદ્યમય પદ્યમા લખી છે છતા એ કાદમ્બરી એક મહાકાવ્ય મનાય છે. રસ્કીન ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં એક સુંદર કવિતામય ગદ્યના લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા ગુજરાતના કવિ નાનાલાલ પણ પદ્યમય ગદ્યમા હૃદયની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. એથી પણ અધિક ભારતવર્ષના અણુમોલ રવિબાબુની ગીતાંજલિ–ક્રેસન્ટમુન–ચીત્રા–આદિ કાવ્યો–કે જે કાવ્યોએ સમસ્ત જગતને મોહવાસ્ણી પીવડાવી રસલીન કરી મૂકયુ છે, તે કાવ્યો પણ એ જ પ્રકારના કવિતામય ગદ્યમા લખાયલા છે.

મહાત્મા ગાંધીને કવિ તરીકે ઓળખાવવામાં આપણે "કાવ્ય"ની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ તપાસીશું. વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે, "કવિતા એ હૃદયની પ્રબળ લાગણીનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ છે." 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થએલા મહાત્માજીના લેખો વાંચ્યા પછી કોણ એમ કહેવાની હીંમત ધરશે કે એ લેખોમાં હૃદયની સાચામાં સાચી લાગણીઓનો પ્રબળ પ્રવાહ નથી? સત્યની ઉંડી ગુફાઓમાંથી ખેંચી કાઢેલા સિદ્ધાંતો અખંડ પાણીના રેલાની માફક દોડતા તેમના લેખમાં જણાય છે.

"કાવ્ય-એક મધુર ભાષણ છે" એમ કાર્લાઇલ કહે છે. "તાંડવ" "હુંકાર," "ઉત્તર-દક્ષિણ" "મરમના ઘા" "વાઇસરાયની મુંઝવણ" અને અમદાવાદના મેજીસ્ટ્રેટ સમક્ષ એમનો એકરાર-એટલા લેખોમાં કેટલું જોમ, કેટલો ઉત્સાહ અને કેટલી મીઠાસ વમેલા છે તે પુનઃ પુનઃ વાંચવાથીજ સમજાય છે. વળી જ્યારે મી૦ મોંટેગુ અને લૉર્ડ બર્કનહેડે પાર્લામેંટમાં ડિંડિમનાદ કરી જણાવ્યું કે "બ્રિટીશ પ્રજા હજુ જેવીને તેવી ખડતલ છે, અને તેના કાંડા બાવડાં સાબુત છે-બ્રિટીશ પ્રજા દુનીઆની સૌથી નિડર પ્રજા છે, તેના હેતુમાં દખલ દેવાનું સાહસ કરનાર ખત્તા ખાશે," ત્યારે આ ભીષણ શબ્દોને તેથી પણ વિશેષ ભીષણ વાણીમાં આહ્વાન કરવું એ સામાન્ય વ્યક્તિના ગજા બહારની વાત હતી. પણ મી૦ મોંટેગુ અને બર્કનહેડને ભાન ન હતું કે તેમના આહ્વાનને ઝીલી લેનાર સમસ્ત જગતનો એક જ્વલંત આફતાબ હતો. આ સર્વ લેખોમાં મક્કમપણું, અપૂર્વ શૌર્ય, અને સાથે વાણીનું માધુર્ય અને ઉદાત્તપણું અનુભવીએ છીએ. કાર્લાઇલની વ્યાખ્યાનુસાર અવશ્ય આ લેખોને કવિતામય કહી શકીએ છીએ.

મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે, "એક સપૂર્ણ વ્યાખ્યાન જેમાં સત્યનો ઉંડામાં ઉંડો ધ્વનિ વગ્યો હોય તે કવિતા છે" મહાત્મા ગાંધીજીના જીવન ચરિત્રથી જ્ઞાત, સૌ કોઇ નિર્વિવાદ સ્વીકારે છે કે મહાત્મા ગાંધી તે એક સામાન્ય દેશભક્ત નથી પણ સત્યનો એક સાક્ષાત્ અવતાર છે. તેમની તુલના ગૌતમબુદ્ધ ઇસુખ્રીસ્ત સાથે થઇ રહી છે. એવા પુરુષની વાણી સનાતન સત્ય અને અવિરત પ્રેમથી ઉભરાતી હોય એમાં નવાઇ શી? તો મેથ્યુ આર્નોલ્ડની વ્યાખ્યા મુજબ પણ મહાત્મા ગાંધીને કવિ અથવા તેમના લેખોને કવિતામય કહેવામાં શું ખોટું સંભવે?

પ્રેમાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી

ગુજરાતના કવિશિરોમણિ પ્રેમાનંદ સાથે મહાત્મા ગાંધીને સરખાવવા નું અને દીમત કરીએ જેમ પ્રાચીન કાળના ગુજરાતે એક અને અદ્વિતીય

પ્રેમાનંદ પ્રસંગ્યો–તેમ અર્વાચીન કાળના ગુજરાતે વિશ્વમાં એકજ એવો વિરલો મોહનદાસ ગાંધી અર્પ્યો. પ્રેમાનંદ તે શૃંગારમય કાવ્યસૃષ્ટિનો સૂર્ય–ગાંધી તે શાંત રસમય ગદ્યસૃષ્ટિનો સૂર્ય; ગુજરાતની બાલ્યાવસ્થાનો સુપુત્ર તે પ્રેમાનંદ–પ્રૌઢાવસ્થાનો પનોતો પુત્ર તે ગાંધી; આનંદ, હાસ્ય, શૃંગાર, સુંદરીઓનાં સ્થૂલ સ્વરૂપનાં કમનીય વર્ણનો, અને સમરાંગણમાં પરાક્રમ કરી મેળવેલા વિજયના નાદો આદિ વિષયો ઉપર સંગીતનો લલકારનાર તે પ્રેમાનંદ–જ્યારે જીવનના ગાઢ તિમિરમય દુઃખના પ્રસંગો, આર્થિક સત્તાના નીશાથી મદોન્મત્ત બનેલી પ્રજાની અમાનુષી મોહવૃત્તિ, અધ્યાત્મ વિદ્યાના શૃંગ ઉપરથી મનુષ્ય પ્રાણીનું અધઃપતન, અને સાયુજ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આત્મભોગની ઉત્કટ ઇચ્છા–આદિ વિષયો ઉપર ગીતો ગાનાર તે મોહનદાસ ગાંધી. પ્રેમાનંદે પોતાનું હૃદય પદ્યમાં ખાલી કર્યું; ગાંધીએ ગદ્યમાં ઠાલવ્યું. છતાંએ ઉભયમાં સમાન માધુર્યનો ઝરો છે.

કુદરત અને મહાત્મા ગાંધી

મહાત્મા ગાંધીના લેખમાં કુદરતનાં વર્ણનો વારંવાર જોવામાં આવતાં નથી. તેમણે સા. શ્રી. નરસિંહરાવની માફક પ્રજાને પ્રકૃતિના ગૂઢ સંદેશ સુણાવી નિસર્ગ–પ્રેમમાં ડુલ કરી દીધી નથી. છતાંએ તે ઉપરથી એમ અનુમાન તો નથીજ કરવાનું કે મહાત્મા ગાંધીને મન કુદરતનાં રમણીય દૃશ્યો નીરસ હતાં. રાજ્યદ્વારી ગહન વિષયોની ગુંચ ઉકલતાં ઉકલતાં મહાત્મા ગાંધીનું ચિત્ત કુદરતનાં દૃશ્યોમાં કોઇક વેળા ખેંચાતું. જેમકે આસામની મુસાફરી દરમ્યાન બ્રહ્મપુત્રા નદી ઉપર સફર કરતી વેળાએ નદી, ચંદ્ર અને શાંતિનું વર્ણન કેટલું ચિત્તાકર્ષક અને કમનીય છે. મહાત્માજીનાંજ વાક્યો અત્રે ટાંકવા અસ્થાને નહીં ગણાય. " નદી દરીઆ જેવી વિશાળ લાગે છે. દૂર દૂર બન્ને બાજુ કાંઠા દેખાય છે. પટ લગભગ બે માઇલ કે તેથી વધારે હોવો જોઇએ. મુસાફરી પંદર કલાકની છે. નદીની શાંતિ ભવ્ય લાગે છે. વાદળાંમાં છુપાયલો ચન્દ્ર પાણી ઉપર પોતાનું આછું તેજ પાડી રહ્યો છે. સ્ટીમરના પંખા–હલેસાં–પાણી કાપે છે. તેનો મધુર અવાજ આવે છે. તે સિવાય ચોમેર બધું શાંત છે."

આ નાનકડાં, સાદા વર્ણને ખચીત સાક્ષરોનાં દીલને હલાવ્યાં હશે.

હાસ્ય–રસ

એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે એક વેળા મહાત્મા ગાંધીને પ્રશ્ન કર્યો કે " તમારા જીવનમાં હાસ્ય રસ છે"? આનો પ્રત્યુત્તર આપતાં મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતું કે, 'જો મારા જીવનમાં હાસ્યરસ ન હોત, તો ક્યારનોએ મેં આત્મ–ઘાત કર્યો હોત.' મહાત્મા ગાંધીના કેટલાક લેખોમાં આપણે હાસ્યરસનો આવિર્ભાવ

જોઈએ છીએ તેમનો હાસ્યરસ એવો નથી કે જે વાચકને ખડખડ હસાવે બલ્કે તેમનો હાસ્યરસ માત્ર ઓષ્ઠ ઉપર સ્મિત આણે છે. એમનો હાસ્યરસ જીવનના કોઈ પ્રસંગની પ્રતિકૃતિ કરવાથી ઉપસ્થિત નથી થતો, પરંતુ જીવનના કોઈ ભૂલભરેલા માર્ગમાં વિચરવાથી ઉપજતા પ્રસંગને યથાર્થ વર્ણવી મનુષ્યજીવનને એવા રૂપમાં મુકવામાં સમાયલો છે, કે વાચકને તે હાસ્યરસ પ્રિય લાગે છે. એમના લેખ કરતાં એમના વ્યાખ્યાન, અથવા વાતચિતમાં વિશેષ હાસ્યરસ જોવામાં આવે છે. મદ્રાસ મેલના ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીનું વર્ણન જેટલું હાસ્યરસથી ભરપુર છે તેટલું કટાક્ષથી પણ ઉભરાતું છે.

કરુણ-રસ

જેટલો આત્મ-સંયમ મહાત્મા ગાંધીએ કેળવ્યો છે, તેટલો ભાગ્યેજ જગતની કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિએ કેળવ્યો હશે. એ આત્મ-સંયમની પરાકાષ્ઠાને લીધેજ મહાત્મા ગાંધી ભારતવર્ષના આવા ઘોર તિમિરમય પ્રસંગોમાં પણ મગન માની લેતા, ધૈર્ય રાખતા, અને ઉન્નતિના સાચા માર્ગ શોધી પ્રજાને તે તરફ વાળતા. હું એક સમર્થ આશાવાદી છું એમ મહાત્માજી જાતે કહે છે. પરિણામે, એમના લેખમાં કરુણ રસનું પ્રાધાન્ય નથી. એમના ઉત્કટ આશાવાદને લીધેજ, આટલા વર્ષો સુધી મગરૂર સાથે તેઓએ સહકારની નીતિ ચાલુ રાખી. પણ એમની એ માન્યતામાં પ્રથમ ફેરફાર રોલેટ કાયદાથી થયો. ત્યાર બાદ પંજાબના ઘોર અત્યાચારથી સરકાર ઉપરનો વિશ્વાસ ઉડવા લાગ્યો અને અંતમાં ઈંગ્લંડના પ્રધાનના વચનોના ભંગની પરંપરાએ મહાત્મા ગાંધીનો થોડો ઘણો પણ વિશ્વાસ નિર્મૂળ કર્યો. આ પ્રસંગથી 'નવજીવન' અને 'યંગ ઈન્ડીઆ'માં અનેક લેખોની પરંપરા શરૂ થાય છે, જે લેખોમાં હૃદયનો કકળાટ નદીના પુર વેગમાં ધસતો દેખાય છે. કેટલાંક વર્ણનો એવાં તો સચોટ છે કે આપણને કરુણ રસના ગૃહમાં લઈ જઈ આર્દ્ર બનાવી મુકે છે, અને દીલ રડી ઉઠે છે કે 'ત્રાહિ, ત્રાહિ' મહાત્મા ગાંધીના ઉત્તમ લેખોમાં આર્ત હૃદયનો કરુણ સુર આપણે સાંભળીએ છીએ, છતાં એ લેખોમાં અતિ વિશુદ્ધ કરુણ રસ નથી. આજ [illegible] કરુણ રસની ઝાંખી નથી, કારણ કે મહાત્માજી વર્ણનોમાં કલ્પનાના સ્વપ્નનો આશ્રય લેતા નથી. માત્ર સાચી હકીકત દર્શાવનારા જ [illegible] છે એટલે અસહકારીઓના આક્રંદ કરુણ રસની પ્રસંગી નથી બનતી. એમ કહીશું કે મહાત્માજીનું જીવન ગમગીન રહિત, પણ અનુભવથી [illegible] ઉભરાતું છે. જીવનનો દુઃખમય પ્રસંગ જોઈ [illegible] થઈ આવતી, પણ દુઃખ [illegible] થતું, કારણ કે જે મહાત્મા સુખમાં આનંદ નથી માનતો તેમ જ દુઃખમાં શોકમાં લીન નથી થતે

વર્તમાનપત્રકાર

છેલ્લાં બે અઢી વર્ષ મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટીશ સિંહને છંછેડવામાં જ ગાળ્યાં છે. અને આજે એ સિંહને છંછેડી જેટલો ઉન્મત્ત બનાવી મુક્યો છે, તેટલો કોઇ કાળે પણ એ સિંહ ઉન્મત્ત થયો નહીં હશે. પરંતુ તે સાથે પ્રજા જીવનની રગેરગમાં સ્વદેશાનુરાગિત્વનો સાચો પ્રવાહ રેલાવ્યો છે, કે જેની સમાનતા કોઇ પણ કાળમાં કોઇ પણ દેશભક્તે નહીં કરી હોય. વિનીત પક્ષના મોટા આગેવાનો જેઓ આજે સરકારની દમનનીતિ સાથે છડેચોક ભળ્યા છે, તેઓ પણ ક્ષણભર કબુલે છે, કે ભારતવર્ષનું નવચેતન તે મહાત્માજીને આભારી છે. આનું મૂળ કારણ તે મહાત્માજીનું વર્તમાનપત્રકાર તરીકેનું જીવન છે. 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇન્ડીઆ' એ બે સાપ્તાહિકના તંત્રીપદેથી અધીરી બનેલી પ્રજાને ઉન્નતિના રાજમાર્ગ દાખવ્યા છે.

નિષ્પક્ષપાત વર્તમાનપત્રકાર તરીકે ફરજ અદા કરવી તે તો વીતી હોય તે જ જાણે. વર્તમાનપત્રકારના જીવનમાં એવા તો પ્રસંગો આવે છે કે મગજનું સમતોલપણું સાચવવું એ વિકટ છે. વળી હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાનપત્રકાર—ને તે પણ રાષ્ટ્રમતનો અનુયાયી—એટલે અસિધારાવ્રત પાળનાર અથવા ઉઘાડી તરવાર નીચે ઝઝુમનાર. ભારતની આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મહાત્માજીએ દેશની અમૂલ્ય સેવા બજાવી, અને એ સેવા સાથે 'નવજીવન' દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને વીરરસપ્રધાન વાણી બનાવી.

પત્રકાર તરીકે પડદા પાછળ રહીને નનામા લેખ કે ટીકા કરવાની પદ્ધતિ તેમણે દૂર કરી. હમેશાં ખુલ્લે નામે જે કૈં પણ ટીકા કરવી હોય તેની જ તરફેણમાં તેઓ હતા. વળી પત્રકારની કેટલીક હલકી રીતિ—જેવી કે ગાલીપ્રદાન (vituperation) દૂર કરી. તેમની ભાષામાં જરાએ ઝેર વસ્તુ નથી. હમેશાં તેઓ કહેતા, શબ્દો એવા લખો કે જેમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય—ઝેર નહીં. ગમે તેવું ભયંકર સત્ય દર્શાવવું હોય, ગમે તેવી હૃદયને ભેદી નાંખનારી સખ્ત ટીકા કરવાની હોય, સામાની ગમે તેવી તુચ્છ, હલકી અને અવિનયભરી ટીકાનો જવાબ આપવાનો હોય, છતાંએ મહાત્મા ગાંધી એવી ભાષાનો આશ્રય લેતા કે તેમની ભાષામાં વ્યક્તિગત દ્વેષનો છાંટોએ જણાતો નહીં. વીર રસાર્દ્ર પ્રેમમય વાણીજ તેમની કલમમાંથી નીકળતી. ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેમની ભાષામાં સમર્થ કટાક્ષ તરવરી આવતાં, છતાંએ, એ કટાક્ષો અંગત રાગદ્વેષથી રહિત હતાં. તેઓ હમેશાં કહેતા કે મને પત્રકાર તરીકે નિર્ભર્સના (Invective)નો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી લાગતો. 'ક્રોનીકલ'ના દેશપાર થએલા તંત્રી મી૰ હોર્નીમેનને Invective પ્રિય હતું, જ્યારે મહાત્માજી વિરોધ દર્શાવતા.

કવિ નર્મદાશંકરે જ્યારે "દાંડીઓ" નામનું માસિક કાઢ્યું, અથવા સ્વ. ઇચ્છારામે જ્યારે "ગુજરાતી" પત્ર કાઢ્યું ત્યારે ગુજરાતની આત્મામા એમ મનાતું કે વર્તમાનપત્રને યોગ્ય શૈલી આ બે પુરુષોએ ચાલુ કરી પરતુ ખરી આદર્શ શૈલી પ્રચલિત કરવાનુ માન તો મહાત્મા ગાંધીને માટે જ અવશેષ રહ્યું હતું નર્મદનુ ઉછળતુ જોમ અને સ્વ ઇચ્છારામના પત્રનો સ્વદેશાનુરાગ, એ વસ્તુનું અદ્ભુત સહમીલનનો સાક્ષાત્કાર મહાત્માજીએ કરાવ્યો છે

'નવજીવન' અને 'યગ ઇન્ડીઆ'ના લેખો વાચતા આપણને એક મહારથી રણાગણમા સત્યને માટે કેમ જાણે ભયકર યુદ્ધ કરી રહ્યો હોય એવો ભાસ થાય છે રામે રાવણ સામે યુદ્ધ કર્યું, અર્જુને કુરુકુળ સાથે જગ જમાવ્યો, ઇસુએ તે જમાનાની નિર્દયતા અને મોહજાળ સામે બડ ઉઠાવ્યુ, ગૌતમે માયાના પડળ તોડી દયા અને અહિંસાનો પ્રચાર કરવા ભેખ ધારણ કર્યો, તેમ જ મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટીશ સરકારના રાવણ રાજ્ય સામે યુદ્ધ આરભ્યુ, એટલુ જ નહીં, પણ સમસ્ત જગતને પાશ્ચાત્ય જડવાદ (Materialism) નાસ્તિકતા અને પશુબળ (Militarism)ના ઘેરાતા વાદળમાથી મુક્ત કરવા અવતાર ધારણ કર્યો છે સર નારાયણ ચદાવરકર જેવા સખ્ત વિરોધી પણ કહુને છે કે "He is more a Prophet-India's Spiritual Barometer—her Soul Force" 'નવજીવન' અને 'યગ ઇન્ડીઆ'મા મહાત્મા ગાંધીએ શી રીતે એ યુદ્ધ જમાવ્યું તે ટુકમા જોઇશું

યુદ્ધનીતિ

મહાત્માની યુદ્ધનીતિ ખુલ્લી છે છુપી રીતે શત્રુ ઉપર પ્રહાર કદાપિ કરવા તત્પર નથી થતા શત્રુપક્ષના કોઇપણ માણસને સગા ભાઇ સમાન તેઓ ચાહે છે યુદ્ધની ઇમારત, સત્ય, સમાનતા અને બધુત્વના અડગ પાયા ઉપર તેઓ ઉઠાવે છે તેમના સૈન્યના સીપાઇ સત્ય અને પ્રેમ એ બેજ છે આરબ ખીલાફતની માફક શત્રુ સાથે ભયકર યુદ્ધ કરે છે, છતા એક બધુ તરીકે તેના ઘા ઉપર પ્રેમરૂપી મલમ લગાવે છે તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવ્યુ હતુ કે જનરલ ડાયરના શરીરને કંઈ પણ ઇજા થાય તો હુ મારા સગા ભાઇ તરીકે તેની શુશ્રૂષા કરુ શત્રુ ઉપર જીત મેળવવા તેમનું એકજ શસ્ત્ર अक्रोधेन जिन क्रोधम् છે તેમની સત્યપૂર્ણ વાણી એ વસિષ્ટના બ્રહ્મદડ સરખી જોરાવર છે

હિમગિરિના ઉન્નત શૃગ ઉપરથી ધુઘવતા ગગાના પ્રબળ પ્રવાહની માફક લખાએલા અસખ્ય તેમના લેખોમા ઉપર મુજબનું એકજ યુદ્ધ જોવામા આવે છે તેમના લેખમા નીચે મુજબની એકજ ધુન તરતી દેખાય છે કે —

"Is it the boast of Councils and of kings
Oh God, to triumph over million's pains?
Guardians of good, ye Nations of the West,
Shall mind still worship brute force deified?

એટલે કે—

"કરોડો મનુષ્યપ્રાણીના તિમિરમય દુઃખના પ્રસંગનુ અટ્ટહાસ કરવામાજ શું આજ કાયદાની ધારાસભાઓ અને રાષ્ટ્રસંઘનું ધ્યેય સમાયલું છે? પશુબળની આરાધના કરવામાં ક્યાં સુધી હજી પશ્ચિમની પ્રજા ફસાયલી રહેશે?"

સાહિત્યમાં સ્થાન

આપણે આ લેખમા જોઈ ગયા કે મહાત્મા ગાંધીની વર્તમાનપત્રકારની કારકિર્દીથી ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલીનો એક નવો મણકો શરુ થાય છે સરળતા, સચોટતા અને અમોઘ બળ (virility) એ તેમની ભાષાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. કાવ્યમા રસ ઉતારવાની કળામા "તાંકયું તીર મારનારો તે પ્રેમાનંદજ" કહેવાય છે, તેમ ગદ્યમાં વીર રસ ઉતારવાની કળામા તે ગાંધીજ. ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક કાળમા મહાત્મા ગાંધીનું સ્થાન હવે નિશ્ચિત થયું છે. જેટલે દરજ્જે વિદેહી સાક્ષરોમાં, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, નવલરામ, નંદશંકર કે નર્મદાશંકરને અથવા દેહી સાક્ષરોમાં, આનંદશંકર, નરસિંહરાવ, નાનાલાલ કે કનૈયાલાલને આપણે યાદ રાખીશું તેટલે જ અંશે—બલ્કે વિશેષ અંશે આપણે મહાત્મા ગાંધીને યાદ રાખીશુ.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી ગદ્યશૈલીના આ અમર કીર્તિ સ્થંભને, જો ઉન્માદગ્રસ્ત હિંદ સરકારે પરહેજ ન કર્યાં હોત, તો હજીએ વિશેષ જ્વલંત, વિશેષ જોમ અને જ્યાદાર, વિશેષ પ્રૌઢ અને ચમકદાર લેખોનો પ્રસાદ ગુજરાતી ભાષાને મળ્યો હોત. પરંતુ પ્રકૃતિનો નિયમ સર્વોપરિ છે. અને તેથી આજે—સ્વરાજ્યના મોહનમંત્રના જાપમાં ઘેલાતુર બનેલા હિંદની પ્રવૃત્તિથી દૂર, મહારાષ્ટ્રના કારાગૃહના એક શાંત અટુલા ખડમા, એમના સ્થૂલ દેહને જપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. છતાં, એ શાંત કારાવાસની સ્થૂલ દીવાલો ભેદી—દૂર દૂર ઇશ્વરના દરબારમાં એમનાં અંતરનો ધ્વનિ, માત્ર ભારતવર્ષની પરવશતાની લોહશૃંખલા તોડવા માટે નહીં—પણ સમસ્ત જગતમા સત્ય અને શાંતિના સામ્રાજ્ય માટે પોકારી રહ્યો છે! શું એ અમર આત્માના અંતર અવાજને ઇશ્વરના દરબારમાં સ્થાન નહીં મળે?*

---

* "ગુજરાત" માસિકમાં પ્રગટ થયેલ.

SHELLEY AND KALAPI

SHELLEY AND KALAPI

SHELLEY and KALAPI are the twin names that are, and will remain, eternally enshrined as the poets of despondency on the slopes of English and Gujarati Parnassus.' Their magnificent genius had ripened too early, and unfortunately it was nipped in the bud. This was a serious loss to both the literatures. The spell of literature, to which both of them had been enchained fast, may be considered as the main source of their agony in life. Their search after ideal love and celestial happiness, their pursuit after Elysian beauty, their constant thirst for ardent but imparticable love, enabled them to give the highest scope to the flights of their imagination and soar in the dreamland of a romantic world.

The agonized ejaculations of a love-sick exile, and the deep sighs of a down-cast despondent, too often form the themes of their poems. They always dreamt of death, and Shelley was almost convinced of the fact that he was destined to die soon. How often do we meet with lines after lines where Shelley reveals himself as an apostle of the "Doctrine of Despair!" "Thus the sweetest songs," both of Shelley and of Kalāpi, "are those that tell of saddest thoughts." Shelley makes even his skylark deem of death:

"Waking or asleep
Thou of death must deem
Things more true and deep
Than we mortals dream,
Or how could thy notes flow in such a crystal stream?"

Shelley and Kalāpi both were lovers of novelty, and both equally experienced disgust which follows every satiety. The principle "old order changeth" was practised by them in their love-affairs. Adherence to this rule was the main reason of their inconsistency and fickle-mindedness. Kalāpi says:—

"જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાને."

"Human nature is such that it is enchanted by novelty, and the ephemeral pleasures of the frail world die out soon."

And what a remarkable contrast do these twin poets lay before us in their conception of the universe and the Creator of the universe! The Western poet fell a Victim to the circe-wand of materialism, turned an atheist, and looked upon the universe as devoid of any mysterious hand superintending it. The circe-wand of Western materialism, which refuses to admit the very existence of one invisible but omnipontent God, which looks upon the whole Brahmānd or Universe as devoid of any mysterious element, which fosters a dull, dead spirit of atheism, scepticism and agnosticism, which casts destiny in backgrounds before the presumptuous little notions of human efforts, and according to which the sensuous and superficial science contends in a preposterous manner with the unfathomable

on it tries to defend his own hypothesis, asserting that "If the Deity should appear to us, if He should convince our senses of His existence, this revelation would necessarily command belief The God of the theologians is incapable of local visibility...Every reflecting mind must acknowledge that there is no proof of the existence of God.' Such is the conception of the Western poet who was dismissed from the Oxford University for reading his essay on "Necessity of Atheism" It is quite evident from this that Shelley was abhorred by some for his radical frivolity of views, worshipped by others for his poetic inspiration "Shelley," says William Sharp, "is upheld as a demi-god and adjured as a sweet-voiced demon His teachings are preached with fervour from house-tops, and are denounced with equal vehemence from neighbouring summits"

On the other hand, the Eastern poet, in his letter to a friend, writes "વિશ્વ નમાલુ છે, એ વિચાર બીલકુલ જુઠો છે ઈશ્વરને આ વિચારથી અપમાન અપાય છે" that is to say, to consider this universe as a hideous lazar-house is a preposterous notion, and it blasphemes the holy name of God How diametrically opposed is the notion of Kalāpi to the preceding one of Shelley! The reason for such contrary belief is that the very atmospheres in which the two were reared up consisted of adverse elements Aryāvarta-the land of ancient sages—the land of spiritualism—the land of thought and moral idealism—is undoubtedly opposed to that Western soil that tends to action and material progress, that teaches us the gospel of "act and you shall know," and which partially encourages the "blood and iron" policy Dr Rabindranath Tagore, the poet laureate of Asia, is assuredly of a mystical mould of mind There is an element of ancient spiritualism pervading the matchless songs of *Gitanjali* There is nothing of this kind to be found in Shelley

As regards their attitude towards Nature, "she was a spirit of love" to both of them Nature joined them in sharing their woes and smiled at their weals Thus they are decidedly subjective poets Shelley, as has been remarked, used to etherialize what Wordsworth used to spiritualize In Kalapi any keen observer perceives that both etherializing and spiritualizing the common topics and incidents of the ordinary walks of life blend harmoniously, and herein lies the sublimity of Kalāpi's thought and language—assuredly more charming than that of the genius of Albion The reason is quite evident, that Kalāpi was a devout student of Shelley and Wordsworth, and in his own letter to a friend compares Shelley and Wordsworth—that the former is a youthful mind boiling and heaving with tumultuous agitation and conflicting passions, while the latter is an idol of serenity and sublimity diffusing joyous tranquillity around him Kalapi loved both ardently, and shared the characteristics of both Shelley and Wordsworth Though, really speaking, Kalāpi has more of Shelleyan style, still he would have possessed the Wordsworthian solemnity and serenity had he lived longer. Kalāpi calls Shelley a child of Nature, while Wordsworth to him was a heaven born Rishi or mystic of Nature

Shelley most ardently loved the woodland scenery of Italy, and Kalapi, with equal fervour, enjoyed the most enchanting scenery of Cashmere He compares Cashmere to Paradise in His *Tour to Cashmere or the Vision of Paradise* Again, many a delightful excursion did Byron and Shelley enjoy on the wide expanse of the Lake of Geneva to Chillon and Lausanne The beautiful banks of this lake resonant with sweet melody, the gentle lap-lap of the crystalline waters of this famous lake, the retinue of changing clouds in the etherial dome above, the dulcet songs of nightingales from the green branches

of lovely trees, inspired Shelley to "pour his full heart in profuse strains of unpremeditated art." To illustrate Kalāpi's keen observation of Nature, and his power of moralizing and spiritualizing the aspects of Nature, I will cite one or two quotations

"કરી જૂદું પાણી પય 'જ્યમ પીએ હંસ સઘળા
ભલે તુંયે તેવું ગુણ ગ્રહણ કરી રહે આ જગતમાં."

"Like a *hansa* or a gander that has wonderful and intuitive faculty of separating milk from water, man should also extract good from the heap of bad, distinguish corn from chaff, cast aside the refuse, and follow the paths of Truth " Thus Kalāpi devoted the brief period of his life in investigating Truth, and there is a ceaseless echo in his poems of what Keats says —

" Beauty is Truth, Truth Beauty,
That is all we know on earth, and all we need to know "

"The cardinal characteristic of Shelley's nature was an implacable antagonism to shams," is the remark made by one of Shelley's biographers. Thus the greatest poets of the world have always sung "of truth, of grandeur, beauty, love and hope."

One instance will show to what extent Nature and God were identical according to Kalāpi —

"ઓહો ! એકજ બિન્દુ પાસ ધપતા બિન્દુ બધાએ વહે
તેની સાંકળમાં ન કોઇ કડી એ સાથેજ જોડાઇ છે;
કિન્તુ સાંકળ આખીમાં દરકડી જોડાઇ જોડી શકે
તે ખેંચાણ અનન્ત પ્રેમ ! પ્રભુ એ તું હું ની ગ્રન્થીય એ !"

"One drop of water rushing forward, others flow of their own accord in the same course made clear by the first; separate links, when united together, form one chain, when one link is drawn, the whole chain is drawn, similar to the drops of water and links of chain is the magnetic attraction of Godhood, once linked in the chain of God-

hood, we ceaselessly proceed onwards towards the infinite home of bliss"

The ideal love for which Shelley and Kalapi were most ardently seeking after was, practically speaking, metamorphosed into partial lust and sensation. The reason of such a metamorphosis cannot be more adequately expressed than in the words of Shakespeare —

"————— Love is not love
Which alters when it alteration finds,
Or bends with the remover to remove"

Shelley and Kalāpi both were zealous in their pursuit after hallowed and blessed love, but their adherence to the principle "old order changeth" was assuredly detrimental to such a noble wish

In reducing the ideals to practical," says Carlyle, "great latitude of tolerance ought to be drawn' The poets, artists as well as transcendental sentimentalists, have fallen victims too often to their search after ideal love and the consequent failure This consequent failure in realizing the ideal must be regarded as the truest reason of the premature succumbing to death of Shelley and Kalapi What Darmesteter criticised of Byron "The idea that the aspirations of the soul are in contest with the laws of the universe," is most truly applicable to these twin poets The short period of their life they devoted in realizing their ideals, but alas! It is needless to reiterate what has been too often remarked that the ideals are visionary and baseless fabrics of dreams,

Both were enamoured of earthly beauty, and to be enamoured of earthly beauty is quite essential for sentimental beings like poets and artists, otherwise "a man who does not love beauty has no element of beauty in him" William Sharp says "To be ideally loved by a

man like Shelley is to court sorrow and disaster We are mortals and to be loved otherwise than with human perfection is calamitous misfortune None of us is adapted for enthronement upon a sunlit pedestal "

Shelley and Kalāpi were after all human beings, and human nature is susceptible to conflicting passions How many of the greatest world-poets and sculptors have fallen victims to the golden shafts of that cunning little imp, Cupid? Dante and Petrarch, Shelley and Byron, Dayāram and Hafez, and innumerable other poets have hardly escaped this dreaded little imp, Madan! (Cupid) It was the phantom of Beatrice that inspired Dante to produce *La Vita Nuova* The matchless sonnets in Italian literature written by Petrarch have their origin in the poet's mad love for Laura Hafez, the nightingale of Shirāz, too, was fascinated by "Shake-Nabāt" to whom the poet dedicated countless gazals Dayaram, though he died a bachelor, was an ardent lover of earthly beauty. Nothing can be comparable to the prodigious and unheard of efforts which that renowned sculptor, Farhād, did for his ardent love for Shirin! Even Shakespeare is thought by some to have fallen under the charm of the "dark lady " Hence it is useless to enter into a close examination and criticism of poets' love episodes

Still, unlike Shelley, Kalāpi has expressed raptures of Suphistic enthusiasm in several of his *gazals* Like an oriental sufi-poet, Kalapi bursts forth —

દ્વૈત પ્રેમી જે હતો અદ્વૈત પ્રેમી હું થયો
અખિલ મ્હારૂં બ્રહ્મ મ્હારૂં બ્રહ્મવાદી હું થયો

I, who once was a lower of duality, now am turned into a lover of unity The whole Brahmand—the universe —is mine the Brahm, the great Noumenon—belongs to me I am in tune with Brahm—the Unmanifested Absolute

Let me quote here a stanza from Shelley's *Love's Philosophy* —

"Nothing in this world is single
All things by a law divine
In one Another's being mingle,
Why not I with thine ?"

Through out the whole range of *Kekarav*, the reader is sure to meet with poems remarkable for their depth and delicacy, sweetness of language and tearful sentiments Kalāpi had eagerly studied the poetical works of Words worth, Shelley, Tennyson, Goldsmith and others At times we meet with Kalapi's translations of the poems of Shelley, Wordsworth and others For instance, Tennyson's *Love and Death* is beautifully translated in "પ્રેમ અને મૃત્યુ." The narrative of the old Wanderer of Wordsworth's Excursion is translated partially in "વૃદ્ધ ટેલીયો" *The Hermit* by Goldsmith is translated under the heading of "પહાડી સાધુ " It would take too long to enter into a critical review of all the minor poems in *Kekarav*, hence I will briefly go over two or three prominent pieces

Kamalini or The Lotus is assuredly written in imita tion of *The Cloud* by Shelley *The Cloud* gives an autobio graphical description, and *Kamalini* does the same The lovely scenery of a quiet dreamland rendered more lovely by the picturesque style of Kalapi's versification, the floating and dancing of Kamalini on the silvery sheet of the lake, with gentle whispers of the wind, the chiaroscuroic descriptions of sunset and moonlight on the pictorial landscape, are so exquisitely depicted by Kalapi, that a lover of Nature cannot but always dream of the charming scene, and experience the attuning with infinity The floating whisper of Nature on the wide expanse of the placid lake where the Kamalini indicating joy kissed too often, was sufficient to instil a spirit of God's mystical

creation in a silent on-looker The selection of metre is quite proper, and *Harigit* (હરિગીત) is one of the few metres of Gujarati prosody, where the extreme sweetness and melody of verse blend harmoniously with the poet's wonderful photosphere of imagery. The frequent use of diminutives in Gujarati poetry enhances its sweetness, and though Kalāpi is surpassed by Dayarām and Mirān in the use of diminutives, still in this poem words like મોતીડાં and પિ-ગુડી add substantially to the sweetness of the poem.

The most prominent poem that requires studious attention is *Rhadya-Triputi* or the Trilogy of Hearts This is the longest poem in *Kekarav* The hearts of the poet, Ramā (રમા) and Shobhnā (શોભના) are indicated by the trilogy Shobhnā was Kalāpi's object of love, while Ramā was his married wife The poem is undoubtedly an autobiographical sketch of his love affairs The conflicting passions of the three hearts are subtly described by Kalāpi in this poem Cupid preyed upon the poet like a cankerworm eating through the petals of rose, and the consequent oscillation between his love for Ramā and passion for Shobhnā symbolizes his mental fickleness and unsteadily state of mind Like that Trishanku of Hindu Scriptures, Kalāpi wavered between the two spheres, that of Rama, and of Shobhna In short, this poem is the panoramic conception of the poet's love episode This was the main reason that can be attributed to the mental paralysis of the poet This poem gives rise to the controversy that Kalapi was more of an ardent lover (સ્નેહી) than of a poet. All readers of the poem must agree that it was his passion for Shobhnā that inspired him to pour forth so many beautiful and pathetic poems in *Kekarav* Kalāpi's mad passion for Shobhnā, having inundated his heart with genuine emotions, runs on like unchecked fountains with pathetic and musical cadence

This poem (મૃત્યુ) is highly philosophical The main idea centres round the death of a child, and the consequent effusions of the poet's heart The poem, though small in length can be divided into two distinct parts, in the first half the poet displays excess of innocence and ignorance while in the latter half he ascends the highest philosophical regions This represents a vivid contrast In the end the poet moralizes and preaches that life is a dream and that it is a blending of the opposite elements, when the elements enter on a battle, death approaches Ephemeral and evanescent are the pleasures of this physical world Birth and death are inevitable, then why should man rejoice at birth and mourn at death? The idea is just similar to that of Wordsworth who says

> That man who is from God sent forth
> Doth yet again to God return?
> such ebb and flow must ever be
> Then wherefore should we mourn?"

There is another poem of Kalapi recently published by his friend Mr Manishankar, it is called "*Hamir Kavay*" (હમીર-કાવ્ય) But it is not so poetical as *Kekarav*, and at the same time it is an unfinished poem

Gazal-writing is in vogue from the times of Balāshankar and downward Kalapi has also written many sweet gazals He can be said to be one of the best Gujarati gazal-writers A gazal is a spontaneous effusion of powerful feelings of heart, or in the words of Kalapi, it is "an outburst of heart" Almost all gazals are dedicated to Sanam or the Divine beloved by the Persian Sufi-poets, and Kalapi does the same Gazal in short is a vehicle of emotions The main themes of gazals are the rose, nightingale, ringlet of Sanam, candle and moth, Sheerin and Farhad, Laila and Majnun, etc

Kalāpi himself writes in one of his letters to a friend that Shelley would have been a better gazal-writer than Wordsworth, since the former's heart was the sanctuary of conflicting passions and emotions. Herein Kalāpi exactly depicts his own heart, and in this respect Shelley and Kalāpi necessarily resemble each other. I will quote some of the notable instances of his emotional style of writing:—

"કિતાબો ઇશ્કની પોથી, ઉથામ્યાં પ્રેમનાં પોથાં
વિષમ છે ડંખ પ્રીતિના, વિકટ છે સ્નેહ રસ્તા સૌ."

"Many a book of love I perused–many a volume of love I studied–yet, alas ! fatal are the stings and bewildering the ways of love."

"છે ખાક ચોળી, છાપ મારી ઇશ્કની જેને દીલે
તો ઇશ્કની ફૂંકે હમારી, લાખ કિલ્લા તૂટશે."

He, whose body is covered with the dust of "love"— and the tabloid of heart branded with "love"—shall vigorously destroy thousands of strongholds by blowing one breath. Immense is the force of love–it works wonders and miracles, never dreamt of in man's imagination.

An extraordinary and austere lucidity of language, sublimity and sanity of thought, wonderful felicity of poetic diction, power of diffusing an air of pathetic notes, extraordinary gift of revealing the sorrowful pleasures of despondency, the love for the sublime and beautiful, etc., may be summed up as some of the most salient characteristics of Shelley and Kalāpi. *The Cenci* of Shelley is recognised as the ablests tragedy after Shakespeare. The lachrymose sentiments expressed in their wildest flights in *The Cenci*, and some of the poems of *Kekarav*, have stood pre-eminent for summoning and calling to attention pity and pathos of the readers. Kalāpi stands matchless in Gujarati literature as a writer of tragic songs. No predecessor of Kalāpi from Narsinh down to the moderns has

ever drawn the attention of the poetry-reading public as much as Kalapi has done

In Kalapi there is no "perfection of art," or the studied and polished way of writing poetry which was the chief characteristic of the eighteenth century poets like Pope and Drydon Kalapi merely blurted out his thoughts in the first words that came to him, quite negligent of purposely introducing splendour of language and grandeur of colour though both splendour and grandeur are unconsciously diffused in his poetry

' Shelley," says Prof Saintsbury, "dissolves away at times into a flux of words which simply bid good bye to sense or meaning " Here is a marked contrast to Shelley and Kalapi On no occasion does Kalapi feed himself on diet of dainty words He has never produced a single poem or a single lyric, being hollow and declamatory within but sounding like a flourish of trumpets without Kalāpi's language is simple and his thoughts deep, though not always original At times Kalapi rises to grave eloquence with an air of majestic pomp He never drops into prosaic diction, and I have never known any occasion when Kalāpi stoops to writing formless, measureless and contemptible little Gujarati blank verse which seems to be the genuine and novel mode of writing poetry to some of the modern Gujarati poets Shelley used to handle "terza rima" with extraordinary ease, and he stands supreme in lyrical realm Kalāpi, too, had wonderful lyrical ability Some of his small poems written in *Trotak* and other *Ragnis* (રાગણી) may be considered as true songs and lyrics

Kalapi at times indulges himself in praise of sensuous beauty as we see in *Keli-Smaran* This reminds one of Marlowe's Hero and Leander and Shakespear's Venus and Adonis, though Kalapi's *Keli-Smaran* is extremely small in comparison to the above two

Kalāpi had no vein for humour. He was totally destitute of humour, as almost all poets of despondency have been

Though Kalāpi has not produced any lyrical drama that can match with *Prometheus Unbound* or any tragedy like *The cenci*, still his tragic earnestness is revealed in his exquisite little chants and songs *Kekarav* must therefore be rightly considered as the monument of tuneful and pathetic chants Every devotee of Gujarati literature earnestly mourns the lack of such works as Shellev's *Queen Mab*, in which "Shelley's genius," ramarks a critic of renown, "is like a subterranean faunt which occasionally projects a stream of beautiful spray " *Alastor*, which is "the Namesis of solitary souls,' and *Laon and Cythna*, where Shelley gives full utterance to all the desires of his heart

Kalāpi has neither the "ocean roll" of Milton, that made the latter dive into the depths of Erebus and soar into the ethereal regions of Elysium, nor the "creative perspicacity " of Shakespeare, that has immortalized his name as the most splendid luminary in the poetic firmament Kalāpi's poems are strewn with Orient pearls of imagination There are occasional Bacchanalian lyrics, most of which are written in gazals

Notwithstanding the immensity of genius, which Kalāpi has unconsciously exhibited in his poems, he is still in many ways inferior to his rival English poet, who surpasses him on the grounds of being more original, more sensitive and possessed of higher power of representing a vivid picture of ethereal objects invested with a cry of human woe What Lord Macaulay remarks of Milton, that "the works of Milton cannot be comprehended or enjoyed, unless the mind of the reader co-operate with that of the writer," is certainly and truly applicable

of Kalāpi. A love-sick exile can better appreciate Kalāpi than one who has no experience at all.

The versification of Kalāpi is quite distinct from the modern tendency that has taken and is slowly taking a turn to the once prevalent style of writing *Kathiawari Ragni*, which of course is sweeter and of a greater feminine touch than one practised by Kalāpi. Doubtless Dayārām is, and will remain, a peerless master in the art of writing sweet poems in *Kathiawari Ragani.*

KALAPI'S POSITION IN GUJARATI LITERATURE.

It is a difficult task for me to estimate a just position of Kalāpi in the history of Gujarati literature, still I trust my humble opinion will not be considered an unjust one if I say that Premānand, Akho, Sāmal and Dayārām, are decidedly higher and brighter luminaries in the poetic spheres than Kalāpi; still, among the moderns, I do not know who else can outshine him. To secure him a just and deserving place in the history of Gujarati literature, we all must truly and sincerely recognise that Kalāpi (peacock) is beyond question the austere peacock with variegated plumes, soaring in the firmament of poetry, and that his *Kekarav* is the melodious and majestic, potent and powerful, serene and sublime voice of the peacock, and hence his friend is rightly to be admired for naming the collections of Kalāpi as *Kekarav*, though this title admits of the fault of tautology or redundacy, since "Keka" is nothing more than "rav," and "rav" signifies the same sense as "Keka."

Shelley says.—

"When the lamp is shatter'd
The light in the lust lies dead—
When the cloud is scatter'd
The rainbow's glory is shed."

Alas! Shelley and Kalāpi—the ethereal lamps are shattered, and the light consequently has been mingled in the regions of darkness; the prismatic colours of rainbow now no more enchant the eye, since the retinue of cloud has faded; still the ambrosial fragrance of their immoratal fame and glory continues, and shall unceasingly continue, to "live within the sense they quickened" by their wild raptures of poetic inspiration.

What a fascinating garden of Paradise had this garden of literature been, if these two budding flowers had bloomed to their final stage! What delicate perfume the denizens of this earth would have enjoyed had they been saved from the relentless scythe of Time! But alas! inscrutable are the mysteries of Providence and limited the powers of man, hence "Let us all honour," as the great Victorian thinker Carlyle says, "unto the Empire of Silence!"

"ધી ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" માં પ્રગટ થયેલ.

શેલી અને કલાપી

શેલી અને કલાપી

આંગ્લ અને ગુજરાતી સાહિત્યની કાવ્યસૃષ્ટિના ઉન્નતગિરિશૃંગ ઉપર વિરાજતા બે કવિવરો, શેલી અને કલાપીના નામથી ભાગ્યે જ કોઇ પુરુષ અજ્ઞાત હશે. આ બે કવિનું જીવનચરિત્ર, ઉભયનો માનસિક વિકાસ, તેમની કવિત્વશક્તિ, કુદરતનાં રમ્ય દૃશ્યો પ્રતિ તેઓનો સહાનુભાવ, તેમની પ્રેમપિપાસા અને તેની પરિતૃપ્તિ માટે તેઓએ કરેલો પ્રયત્ન, તેઓનું અકાળ મૃત્યુ, વગેરેનું અવલોકન કરતા જણાય છે કે ઉભય કવિઓ ઘણે અંશે આ બે સાહિત્યમાં સમાન સ્થાન ભોગવે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા જે સ્થાન શેલીનું છે તે સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમા કલાપીનું એમ કહી શકાય. તો આ લેખમા એ વિશે કાંઇક લખીશુ.

ઉભયની કવિત્વશક્તિ શિશુવયથી જ વિકસેલી હતી. અને ઉભય ભર યૌવનમાં મરણ પામ્યા હતા. કુદરતે જ કાંઇક શક્તિ જેઓને અર્પેલી હતી, તેમા વિસ્તૃત વાંચન થવાથી કવિત્વશક્તિની અજબ પ્રતિભા ઝળકી નીકળી. કવિતાનો શોખ અને નવલકથામા ચીતરેલો અસંભવિત આદર્શ ઉભયને કેટલીકવાર વિટંબનારૂપ નીવડ્યો. સુન્દર અને રસિક નવલકથામા ચિતરાયલી આદર્શરૂપ નાયિકાના ચારિત્ર્યના વાચન પછી ક્યા પુરુષને એવી લલના નો મોહ ન લાગે? પરંતુ ઘણીવાર આપણે અનુભવીએ છીએ કે નવલકથામાં ચીતરાયલા આદર્શરૂપ પાત્રો સ્થૂલ અને વ્યાવહારિક જગતમા થઇ શકતા નથી, તેજ કથનાનુસાર શેલી અને કલાપીની પ્રેમસૃષ્ટિ બહુ ઉન્નત અને આદર્શરૂપ થયલી હોવાથી આ સ્થૂલ અને વ્યાવહારિક જગતમા તેઓની પ્રણયપાચનાની પરિતૃપ્તિ થઇ નહીં.

પ્રણયનો આદર્શ તેઓના જીવનમા મૂર્તિમંત થયો નહીં અને પરિણામે અતિસૂક્ષ્મ ઉચ્ચ પ્રતિના પ્રણયમાથી ધીમે ધીમે "મોહ અને કામ" વા સ્થૂલ પ્રેમની સૃષ્ટિમા ઉતરી પડ્યા "The old order changeth" અથવા, 'જૂનાં થાનાં મધુર સુપકા ચિત્ત શોધે નવાંને," એ સૂત્રના અનુયાયી થયા, અને એક કરતાં પણ વધુ સ્ત્રીના ભોક્તા થયા. સૂક્ષ્મ પ્રેમના જિજ્ઞાસુઓનો કામમાં અધઃપાત થયો, આમ થતાં ચારિત્ર્યના ઉન્નત શૃંગ પરથી તેઓ ગબડી પડ્યા.

આમ થવામા શુ કવિઓનો દોષ હતો? આ પ્રશ્ન આ સ્થળે સ્વાભાવિક ઉદ્ભવે છે. હું પ્રત્યુત્તરમા કહીશ કે "નહીં." એમા કવિઓનો લેશ પણ દોષ નથી. આખું વાતાવરણ જ્યા ઇશ્કના અનુભવે અત્યંત ઉભરાયલું હોય ત્યા તેમા

રહેનારી વ્યક્તિનો દોષ શો? અસંખ્ય કવિઓ, લેખકો, નાટકકારો, શિલ્પકારો, મદનરાજના પુષ્પશર સામે જરા પણ ટકી શક્યા નથી. જગતમાં અનેક ઉત્તમ કવિ અને શિલ્પકારોનાં ઉદાહરણ લો: ડેન્ટે અને પેટ્રાર્ક, દયારામ અને હાફિઝ, શેલી અને બાયરન, અને બીજા એવા અનેક મદિરાક્ષીના મોહશરથી ભાગ્યે જ બચ્યા છે.

બીએટ્રીસ નામક એક સુન્દરમુખી યૌવનાના મોહના જ પરિણામે ડેન્ટે "લા-વીટા-નોઆ" લખી શક્યો હતો. ઈટાલીઅન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવતી સુન્દર ગેનેટોનો લેખક પેટ્રાર્ક પણ "લોરા" નામક નાજનીનની જાળમાં સપડાયેલો હતો. પેલો શીરાઝનો બુલબુલ હફિઝ "શાખે-નબાત" નામક હુરીના જાપ જપતો હતો. શૃંગાર રસાર્દ્ર ભક્તિના કાવ્યોનો લેખક ગુર્જર કવિ દયારામ પણ ક્યાં બચવા પામ્યો છે? એથી પણ અધિક ઈરાનનો અમર શિલ્પકાર "ફરહાદ" શીરીન-શીરીનના નામનું રટન કરતો મહા કાઠિન્યયુક્ત કાર્ય કરવા સમર્થ થયો હતો. પણ અંતે પોતાનો સ્થૂલ દેહ શીરીનનું નામ જપતાં પાડ્યો હતો. માટે વિશેષ ઉદાહરણ ટાંકી કવિઓની આંતર સ્નેહ-વા પ્રેમ સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ કરવું અનાવશ્યક છે. છતાં શેલી અને કલાપી ઉભયને મન દ્વૈતદ્વારા અદ્વૈત સૃષ્ટિમાં જવાય છે એવું હતું. દ્વૈતશૂન્ય, કશું પણ નથી. બધે જ દ્વૈતનો અજબ્બ પ્રભાવ જામેલો હોય છે. રાત્રિ અને દિવસ, ઉદય અને અસ્ત, સુખ અને દુઃખ, પુરૂષ અને પ્રકૃતિ, વગેરે અનેક દ્વંદ્વ છે. એજ દ્વંદ્વ ઐક્ય થવામાં સાહાય્ય કરે છે. શેલી કહે છે:—

> Nothing in this world is single,
> All things by a law divine,
> In one another's being mingle
> Why not I with thine?

કલાપી પણ કાંઇ એવા જ ઉદ્‌ગાર કાઢે છે.—

> દ્વૈતપ્રેમી જે હતો અદ્વૈતપ્રેમી તે થયો;
> બ્રહ્માંડ મારૂં બ્રહ્મ મારૂં બ્રહ્મવાદી હું થયો.

શેલી અને કલાપી ઉભયને નિસર્ગનાં સુન્દર દૃશ્યો અનેરો આનન્દ આપતાં; જો કે શેલી પેલા કુદરતના શીરસ્તા વા મહાન ઋષિ વર્ડ્ઝવર્થ સમક્ષ એક નાના બાળક જેવો છે. છતાં પણ કુદરતનાં દૃશ્યોને નિહાળી તેમાં કારુણિક અણુઓ પુરી, દ્રાવક બનાવવાની શક્તિ કાંઇક અદ્‌ભુત હતી. કલાપીનાં પણ ઘણાં કાવ્યોમાં કુદરતનું સંદર્શન હૃદયદ્રાવક છે, વાંચકને તલ્લીન કરે છે, અને આબેહુબ ચિતાર દૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ કરે છે. વળી એ વર્ણનોમાં નીતિનો

ઉંચા બોધ, વળી પોતાના આન્તર મનોભાવ, સાથે સાથે કરુણારસની ઝલક, અને કલ્પના શક્તિના રમણીય રંગ ઉમેર્યા છે કલાપીની "કમલિની" અને શેલીકૃત "The Cloud" એ ઉભયમાં કુદરતનું કેવું આછું પણ સચોટ દર્શન છે! કલાપીની "કમલિની" શેલીના "The Cloud" ઉપરથી જ સૂચિત હોય એમ લાગે છે શેલી એક સ્થળે કહે છે —

When the moon over the ocean's line
In spreading the locks of her bright hair

કલાપી "કમલિની"માં પણ એવું જ કહે છે —

ને કુંભ અમૃતનો ભરી ઉદધિ થકી ચ્હડી કૂદે,
તે વાળ ખંખેરી રૂપેરી સુધા છલકાવી હમે

ચન્દ્રને "વાળ ખંખેરી" કલ્પના ઉભય પંક્તિમાં સમાન હોય એમ લાગે છે.

શેલી અને કલાપીને કુદરતમય સૃષ્ટિમાં રહેવાનો અત્યંત શોખ હતો સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને ઈટાલીના રમ્ય પ્રદેશોમાંજ રહીને શેલીએ પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું કલાપી પણ કાશ્મીરને સ્વર્ગના ઉદ્યાનની ઉપમા આપે છે શેલી અને બાયરન ઘણી વખતે ન્હાની નૌકામાં બેસી જીનીવાના રમણીય અને ચિત્તાકર્ષક સરોવરમાં, ચીલનથી લૌસા સુધી ફરવા જતા હતા સરોવરના નિર્મળ જળનો મદ મધુરો વોધાટ અને વિયતમાં રંગબેરંગી અભ્રની મનોહર આવલિ-ગુનગુન અને ચકુલના દીલચસ્પ સંગીત વગેરે ઘણીવાર તેમના કાવ્યમાં દેખાય છે વળી કુદરતના આ બધા દશ્યોમાંથી મનુષ્યને યોગ્ય બોધ કાવ્યમાં ઉતારતા-જેમ કે કલાપી કહે છે —

કરી જૂદું પાણી પય જ્યમ પીએ હંસ સઘળા,
ભલે તુંયે તેવું ગુણ ગ્રહણ કરી રહે આ જગતમાં

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શેલી અને કલાપીનો મુકાબલો કરતા ઘણી સમાનતા જોવાય છે પરંતુ એક વાતમાં મહદ્ અંતર છે. શેલી નિરીશ્વરવાદી હતો, જ્યારે કલાપી ઇશ્વરવાદી હતો. પાશ્ચાત્ય નિરીશ્વરવાદના જૂસે શેલીનું મગજ ભ્રમિત બનાવ્યું હતું, તે એટને સુધી કે કોલેજના દિવસોમાં શેલીએ એક નિબંધ "Necessity of Atheism" ઉપર લખી વાચ્યો હતો, જેના પરિણામે એને કોલેજમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. શેલી "Queen Mab" માં છાતી ઠોકી કહે છે કે "There is no God" વા "ઇશ્વર જેવું કાંઇ નથી" આ કથનનો બચાવ કરતા શેલી જાતે જ કહે છે

જો "ઇશ્વર જેવું કાંઇ હોય તો ઇશ્વરે પોતાની અસ્તિત્વની આપણી ઇન્દ્રિયોનો) સપૂર્ણ પ્રતીતિ આપવી જોઇએ." આવા ઉદ્ધત વિચારના પરિણામે શેલીને-કેટલાંક તિરસ્કારતાં હતા અને "Sweetvoiced demon" અથવા 'મધુર કંઠવાળો શયતાન' કહેતાં હતાં.

બીજી બાજુએ કલાપીના વિચારનું જરાક અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આ કવિ ઇશ્વરવાદી હતો. અનેક સ્થળે કલાપી લખે છે," વિશ્વ નમાલું છે એ વિચાર બીલકુલ જૂઠો છે; એ વિચારથી ઇશ્વરને અપમાન અપાય છે! આ વાંચતાં જણાય છે કે ઉભય કવિના ઇશ્વરસબંધી વિચારમાં કેટલો બધો તફાવત છે! આવી માન્યતા હોવાનું કારણ વાતાવરણ છે. આર્યાવર્તનું વાતાવરણ ઇશ્વરવાદી છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોનુ વાતાવરણ "action and material progress" વા "કાર્ય અને ભૌતિક પ્રગતિ"નું છે, કેટલે અંશે Blood and Iron policyને ઉત્તેજન આપનારૂં છે. આધુનિક વિગ્રહ તેનું જ ઉદાહરણ છે. વિજ્ઞાનની ફતેહને લીધે નિરીશ્વરવાદ તરફ પાશ્ચાત્ય વાતાવરણ ઢળે છે, એટલે ત્યાંની વ્યક્તિઓ સ્વચ્છંદી બને એમાં નવાઇ શી? આના કારણે ઉભય કવિનું ભિન્નત્વ છે.

કલાપી આંગ્લ સાહિત્યનું વાચન રાખતો તેથી "કેકારવ" માંના કેટલાક કાવ્યો અનુવાદ રૂપ છે. જેમ કે "પ્રેમ અને મૃત્યુ" ટેનીસન કૃત "Love and Death"નો અનુવાદ છે. "વૃદ્ધ ટેલીઓ" વર્ડ્ઝવર્થના "The Excursion" ના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી છે. "પ્હાડી સાધુ" ગોલ્ડસ્મીથના "The Hermit" ઉપરથી અનુવાદ છે.

ઇશ્કના દીવાનાના મસ્ત ઉદ્ગારો ઘણે સ્થળેથી કલાપીના કાવ્યમાંથી મળે છે. કલાપીની ગઝલો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુપમ ગઝલો તરીકે ગણી શકાય છે.

શિશુવયથી જ શેલી અને કલાપી મૃત્યુની ઝંખના કરતા અને અંતે થયું પણ તેમજ. જે નિસર્ગનાં દૃશ્યો જોઇ તેઓ કાવ્ય કરતા - તેમાં ઘણે સ્થળે નૈરાશ્ય અને મૃત્યુની ઝખના દેખાય છે. શેલી તો "નૈરાશ્યનો પ્રણેતા" ગણાતો હતો. વિયતમાં ઉંચે ઉડતુ "Skylark" (વા ભારદ્વાજ) પણ મૃત્યુના મધુર સંગીત લલકારતું માલુમ પડે છે.

"Waking or asleep
Thou of Death must dream."

જેવી રીતે "હૃદયત્રિપુટી" વાંચતાં કલાપીની પ્રેમસૃષ્ટિનું કાંઇક ભાન થાય છે, તેમ શેલીકૃત "એલેસ્ટર" પણ થોડેક અંશે કવિનું ટૂંક જીવનચરિત્ર બનાવે

છે. એ કાવ્યમાં કવિ પોતાનું ધન તજી કેવી રીતે નીકળે છે, અને છેક પૂર્વના દેશો તરફ ભટકે છે. ત્યાં એક નાજનીનની ઝલક જળમાં ફસાય છે, જેને મેળવવા અત્યંત ઉત્કંઠિત બને છે. આમ "હૃદયત્રિપુટી" અને "એલેસ્ટર" બન્ને આત્મલક્ષી કાવ્યો છે. "લેઓન અને સીથના" નામક કાવ્યમાં કવિ પોતાના વિચારો દર્શાવે છે. શેલી સ્વચ્છંદી હતો; તે સમયના ધર્મગુરૂ અને પાદરીને ધિક્કારે છે, તેમજ રાજાના જુલ્મ તરફ અત્યંત તિરસ્કાર દર્શાવે છે. સ્ત્રી પુરૂષને સમાન હક્ક હોવા જોઇએ એવા વિચાર આ કાવ્યમાં દર્શાવે છે. પ્રેમ સ્વતંત્ર હોવો જોઇએ. પ્રેમને કોઇ જાતનાં બંધન નહીં જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણી પૌરસ્ત્ય લગ્નરીતિ જે "કર્તવ્ય" ના બંધનથી બંધાયલી છે તેને શેલી વ્યર્થ ગણતો.

શેલીકૃત "સેન્સી" એક અત્યંત કરૂણારસાદ્ર નાટક છે. નાટકની વસ્તુ-સંકલનામાં રસ અતિશય કવિએ મુકેલો છે. એક વૃદ્ધ પુરૂષ કે જેણે પોતાની યુવાવસ્થા અનીતિ અને વિષયમાં ગાળી હતી, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાનાં જ પુત્ર પુત્રીને તિરસ્કારની લાગણીએ જુએ છે. અને પોતાની પુત્રી ઉપર પશુવત્ બલાત્કાર કરવા તત્પર થાય છે, પુત્રી આ ભયંકર દુષ્ટપણમાંથી બચવા કાવત્રું રચે છે. કાવત્રામાં ડોસાના સર્વે સગાં જોડાય છે. અંતે પુત્રી વૃદ્ધનું ખુન કરવા તૈયાર થાય છે, પણ તેણીનો કોમળ હાથ તે ક્રૂર વૃદ્ધ ઉપર ઉપડતાં વાર પાછો પડે છે અને કંપારી છૂટે છે. થોડા સમયમાં કાવત્રું ખુલ્લે છે અને નરાધમ ક્રૂર ડોસો સર્વેનું ખુન કરાવે છે.

આ મુજબ આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે શેલી અને કલાપી આ બે સાહિત્યમાં કાંઇ સમાન સ્થાન ભોગવે છે.

શેલી કહે છે કે:—

"When the lamp is shatter'd
The light in the dust lies dead,
When the cloud is scatter'd
The rainbow's glory is shed."

એટલે કે:—

જ્યોતિ દિસે દિપકની કદી નષ્ટ થાતી,
(તો) રેણુ વિશે દ્યુતિ દિસે નિધને છવાતી:
ને અભ્ર જો વિયત માંહિ વીલીન થાયે,
તો ઇન્દ્રના ધનુષ્યની નપ્રભા ય ભામે.

(લેખક.)

આ કથનાનુસાર શેલી અને કલાપી કાવ્યસૃષ્ટિના બે જ્વલંત આફ્તાબને વિકરાળ કાળે પોતાના ક્રૂર પંજામાં તરુણવયમાં સપડાવ્યા. પરિણામે કાવ્યસૃષ્ટિમાં વિકસતો પ્રકાશ તેમના અવસાન બાદ અદૃશ્ય થયો. વિશાળ વ્યોમમાં વાદળના વિલીન થવાથી ઇન્દ્રધનુષ્યના સુન્દર રંગો પણ અદૃશ્ય થયા. જો ક્રૂર કૃતાંત ઉભય સુકોમળ સુમનને અંત સુધી પ્રફુલ્લ થવા દીધાં હતે, તો ગુર્જરને શાયરી અથવા કાવ્યના ઉદ્યાનમાં અનેક રંગબેરંગી સુન્દર ફૂલોનો મધુર પરિમલ વિશેષ ખીલી નીકળતે. પરંતુ પ્રકૃતિનો નિયમ સર્વોપરી છે, અને મનુષ્યની સત્તાનો ત્યાં અંત આવે છે માટે કાર્લાઇલ કહે છે તેમ–

"Let us honour unto the Empire of Silence."

* "વસન્ત" માસિકમાં પ્રગટ થયેલ.

Wordsworth's Conception of Nature

Wordsworth's Conception of Nature

' Come forth into the light of things
Let Nature be your teacher

—*Wordsworth*

WORDSWORTH'S wonderful power of diving into the profundities of Nature has become a constant theme of mingled joy and admiration to many lovers of true poetry. His power of penetrating into the manifold aspects of Nature is a clear manifestation of his intensity and subtlety of imagination To him green meadows, groves, streams and everything belonging to common sight did seem "apparell'd in celestial light " A vivid description of Nature's beauties, combined with all the variegated hues of imagination, ending with a high tone of moral law, produces a thrill of unbounded joy in the minds of the readers Lawns covered with green verdure, meandering fountains flowing with a sort of sweet musical lilt, the melodious songs of birds from the branches of green trees, the mountain summits tinged with prismatic colours by the beams of the rising and setting sun, the regular waxing and waning of the moon, and such other prodigal lavishments of Nature formed the constant themes of his poetry He frequently stood spell-bound on viewing the marvellous aspects of Nature To him the sources of ideas were flowers, brooks, clouds, mountains, fountains, and such other aspects of Nature. He says somewhere—

' To me the meanest flower that blows can give
Thoughts that do often lie too deep for tears

Thus he extracted sublime and beautiful ideas from Nature herself The rolling rivers taught him a lesson of

duty, the small flower was a wonderful creation in which he saw concord with humanity,

> "Methinks that there abides in thee
> Some concord with humanity."

The soft whispers of winds were songs of Nature, which produced divine inspiration in his heart. These meadows, flowers, brooks, etc., had tongues for Wordsworth. They revealed themselves of their own accord before this heaven-born mystic of Nature.

Thus the spark of divine inspiration which kindled his poetic genius was directly derived from the mysteries of Nature. One can almost make a dogmatic assertion that his knowledge was wholly and solely derived from Nature and her beauties He rarely gathered materials for his poems by pouring over books. He most beautifully says in a lyric in reference to this —

> "One impulse from a vernal wood
> May teach you more of man
> Of moral evil, and of good,
> Than all the sages can."

The lyrics of Wordsworth are like sweet, musical and melodious chants, which vibrate in the memory even after reading. These lyrics are sweet, and emotional too. "The tables turned," and "she was a Phantom of Delight,"— these two lyrics stand pre-eminent among other lyrics. What a tone of profound morality he preaches unconsciously in the end of that sweet lyric—

> "The reason firm, the temperate will,
> Endurance, foresight, strength, and skill,
> A perfect woman nobly planned,
> To warn, to comfort, and command,
> And yet a Spirit still and bright
> With something of an angel light."

Notwithstanding the power which Byron exhibits in his lyrics, or even "the genuine lark notes of Burns," as Carlyle calls them, Wordsworth still is a supreme monarch in the lyrical realm The most predominant characteristic in the poems of Wordsworth, as Coleridge says, consists "in propounding the power of giving a novel enforcement and significance to old truths "

Imagination to Wordsworth means "a clear insight" and "amplitude of mind " His constant thinking drew forth deep ideas This thinking faculty expands by constant meditation, the power of meditation rises higher and higher and explores new and unknown regions, seeking celestial food for the soul

To Wordsworth "Nature is a power or soul which manifests the presence of God's mysterious power " His absolute faith in God, his intellect with a high tone of morality, and his intuitive veracity created in him an inborn and immense fidelity to Nature Elsewhere says he, " Nature is God's truth or order manifested in the external universe, which we see " Again, "Nature's-self which is the breath of God " Moreover in "The Prelude" he speaks of Nature as —

A power
That is the visible quality and shape
And image of right reason '

Such are the ideas conveyed by Wordsworth in the interpretation of Nature He exhibits his great mental development in divining the different aspects of Nature The more he contemplated Nature's beauties, the more were his faculties developed, in order to perceive them Nature gently touched the vital feelings of his heart, and the same moment the perennial fountain of poetry gushed forth with sweet murmurs and musical cadence His deep and cogitative mind soared higher and higher in the realms of

fancy singing "unbidden hymns" like the sky-lark of Shelley In the words of Rabindranath Tagore I can venture to say that with Wordsworth "words come out from the depths of truth," and "his tireless striving stretched its arms towards perfection"-a perfection of Nature, I mean

Now advancing to the consideration of what is poetry according to Wordsworth, I will quote a few sentences from his essay on "Poetic Diction" —

"Poetry," says Wordsworth, "is the spontaneous overflow of powerful feelings of the heart" "It takes its origin from emotion recollected in tranquillity the emotion is contemplated till by a species of re-action, tranquillity gradually disappears, and an emotion kindred to that which was before the subject of contemplation, is gradually pro duced, and does itself actually exist in the mind In this mood successful composition generally begins The end of poetry is to produce excitement in co existence with an overbalance of pleasures A true poet considers man and the objects that surround him as acting and re acting upon each other so as to produce an infinite complexity of pain and pleasure "

"The Excursion" is an image of the inward ideas of his heart An unconscious profusion of sublime ideas of philosophy, touching the deeper springs of imagination, enhances the charm of this long, reflective poem He interprets the mysteries of Nature most beautifully and at the same time propounds unconsciously the abstract notions of philosophy with extraordinary ease "Sincerity" and "Unconciousness of Intellect," these two are the epithets constantly applied by Carlyle to many of his heroes The same two by a true lover of Nature can be applied to Wordsworth

Thus he stands pre-eminent and like a brilliant luminary in the poetic sphere–chiefly in the sphere of the poets of Nature. He was a true poet of Nature; not only so, but he possessed a true vein of sentiments and emotions which pervades many of his beautiful lyrics. In the lyric "Lucy Gray," there is an element of tearful sentiment. Its beauty lies in the simplicity of language, combined with the unique power of fascination. In short, "Fancy, imagination, Sentiment and Reflection," these are the salient characteristics of his poems.

A spark of celestial fire exists in the heart of every true poet, which, when properly kindled, illuminates the whole sphere of poetry with divine splendour. Wordsworth, the monarch of the realm of Nature, shines pre-eminently in his sphere.

Nature, in short, was "a living and speaking presence of thought" to Wordsworth, as we realise from the lines with which I may fitly conclude:—

> " . . . O, Nature! Thou hast fed
> My lofty speculation, and in thee,
> For this uneasy heart of ours, I find
> A never-failing principle of joy
> And purest passion."

"ધી થીઓસોફીસ્ટ"માં પ્રગટ થયેલ.

"કુદરત અને કવિ વર્ડ્ઝવર્થ"

"કુદરત અને કવિ વર્ડ્ઝવર્થ"*

"Up! up my Friend, and quit your books,
Or surely you will grow double

*   *   *   *   *

Come forth into the light of things
Let nature be your teacher

*   *   *   *   *

One impulse from a vernal wood
May teach you more of man,
Of moral evil and of good,
Than all the sages can"

W. Wordsworth

કુદરતની કવિતા કરનારા તરીકે મહાન ગણાતા આંગ્લકવિ વર્ડ્ઝવર્થની ખ્યાતિથી ઇંગ્રેજી ભાષા જાણનાર કોઇપણ પુરુષ ભાગ્યેજ અજ્ઞાત હશે. કુદરત અને કુદરતના સૌન્દર્યથી પ્રાપ્ત થતો અનિવાર્ય આનન્દ એ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્યનું મૂળ છે. સૃષ્ટિસંદર્શનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી, વિશ્વની વિશ્વલીલાના ગૂઢ તત્ત્વ સમજવાની અભિલાષામાં નિરતર મસ્તાન રહી, અને બ્રહ્માંડની અગાધ રચના અને ત્હેના સર્વવ્યાપક સૃજનારની કૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, મનુષ્યજીવનને લાયક બોધ કાવ્યમાં ઉતારી પોતાના વાંચકવૃંદને આનન્દ આપવો એ વર્ડ્ઝવર્થનું કંઇક અંશે જીવનસૂત્ર હતું. વિશાળવ્યોમના ઉડુગણો, પ્રખરરશ્મિ જ્વલંત ચંડાંશુ, શીતરશ્મિપ્રસારક શીતાંશુ, ક્ષીરસમી ધવળ સ્વર્ગંગા, અસુરગુરુની વિદ્યુતની કાન્તિ સમાન શોભતી શ્વેતજ્યોતિ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વિશ્વના કયા નિયમાનુસાર અવિચ્છિન્ન ફર્યા કરે છે, અને ત્હેને કયો દૈવી કાનૂન યોગ્ય બંધનમાં રાખે છે, તે જાણવાને વર્ડ્ઝવર્થનો પ્રયાસ મહાન ગંભીર અને સ્તુત્ય છે. મનુષ્ય માત્ર એક અગાધ ઉદધિના બુદ્બુદ સમાન છે. તો મનુષ્યજીવનનો લાભ લઇ આત્મ-

* "વસન્ત" માસિકમાં પ્રકટ થયેલ.

ઉત્કર્ષ કરવો, સર્વવ્યાપક પરમાત્માના ગુણગાનમા લીન બની આત્માનો અનેરો ગોગ સાધવો, એ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે એ વિરો વર્ડ્ઝવર્થ લખે છેઃ—

"A Lifo, a presence like the Air,"

તે અક્ષરશ સત્ય બતાવી આપે છે, અને મનુષ્યને જીવનક્રમમા પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરે છે મનુષ્યજીવનની મધુર કુજોમા નિરતર આનન્દગમન કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ઇષ્ટ પરિણામ વડે એનાં કાવ્ય રસાદ્ર બનેલા છે. રમણીય ટેકરી મધુર પુષ્પવડે છવાયલી કુજો ખળખળ નાદ કરી વહન કરતા સલિલઝરણાં અને લીલી કુજાર સમી ભૂમિ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને મુગ્ધ દૃષ્ટિથી નિહાળવાં, અને વૃક્ષ લતિકાપર આનન્દ કલ્લોલ કરતી કોકિલાના મધુર સગીત સાભળવા, એ સર્વે વર્ડ્ઝવર્થને મન સ્વર્ગીય આનન્દ આપતા એટલુંજ નહીં પરંતુ આ સર્વેને વર્ડ્ઝવર્થ કાઈ પ્રેમદૃષ્ટિથી વિલોકતો જેમકે.—

"and O, ye Fountains, Meadows, Hills, and Groves,
Think not of any severing of our loves!

*   *   *   *   *

I love the brooks which down their channels fret,"

*   *   *   *   *

વૃક્ષવેલીપર ખીલતાં નહાનકડા સુકુમાર પુષ્પના હૃદયમાથી વર્ડ્ઝવર્થ પોતાના કાવ્યને વિભૂષિત કરતા ગહન અને ઉંડા વિચાર ખેંચી કાઢતો, અને આજ એની કુદરતમા વિચારશક્તિ એટલે અંશે ખીલેલી હતી તે બતાવી આપે છે. માત્ર એક ઉદાહરણ આ બાબતની સત્યતા બતાવી આપશે—

"To me the meanest flower that blows can give
Thoughts that do often lie too deep for tears

*   *   *   *   *

Bright flower, whose home is everywhere!

*   *   *   *   *

Methinks that there abides in thee
Some concord with humanity,"

આ પ્રમાણે કુદરતની વિવિધ રચનામાં જ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્યનું મૂળ સમાયું છે. એટલુંજ નહીં પણ કુદરતના સૌન્દર્યનું અદ્ભુત વર્ણન આપી, અંતમાં તે વર્ણનમાં મનુષ્યને ગો બોધ મળે છે, તે બન્ને બાબતદ્વારા વ્યક્ત કર્યાં છે

તે સાથે સાથે આવા ભવ્ય વિચારમા કલ્પનાશક્તિના આછા અને રમણીય રંગ પૂર્યા છે, જે માત્ર નયનને ન ઠારતા હૃદયને પણ ઠારે છે. શાન્ત એકાન્તમા બેસી પ્રસંગોપાત્ત કુદરત, મનુષ્ય અને મનુષ્ય જીવનક્રમ ઉપર મનન કરતા વર્ડ્ઝવર્થનો સંબંધ અનેક પ્રકારની વિચારમાળા ત્હેની દૃષ્ટિ આગળ ગુંથાવલી સાંકળીના સ્વરૂપમા વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કરી પસાર થતી. એ વિશે પોતાના હૃદયના આંતરિક ઉદ્‌ગાર દર્શાવતા લખે છે —

"On man, on Nature, and on Human Life,
Musing in solitude, I oft perceive
Fair trains of imagery before me rise,

* * * * *

Of Truth, of Grandeur, Beauty, love and Hope—

* * * * *

Of joy in widest commonalty spread"

વર્ડ્ઝવર્થને મન કુદરતનું જ્ઞાન આનન્દનું મૂળ છે, અને એ આનન્દ ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ પ્રેરે છે

વર્ડ્ઝવર્થ પોતે જ કહે છે તેમ કવિતા પ્રબળ મનોવૃત્તિનું અનિવાર્ય અને આપોઆપ ફૂટતું (Spontaneous) ઝરણ છે તે જ પ્રમાણે એના કાવ્યમા હૃદયની પ્રબળ ભાવનાનું શુદ્ધ દર્શન થાય છે "કવિતાનું મૂળ શાંતિના સમયમા ઐક્ય થયલી ભાવનામાં સમાયલું છે એ ભાવના અને હૃદયની આંતરિક લાગણીપર સતત મનન સાહજિક થયા જ કરે છે પછી એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે શાન્તિનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને એક અન્ય પ્રકારની ભાવના કે જે પ્રથમના ઉંડા તર્ક સાથ જોડાયલી હોય છે તે વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કરે છે, અને અંતમા કાવ્યરૂપે હૃદયમા પ્રકાશી આવે છે." જ્યા સુધી કોઈ પણ કાવ્ય, વાચનારના હૃદયમા હર્ષ કે શોકની લાગણી ઉત્પન્ન નથી કરતુ, તો તે માત્ર છંદોબદ્ધ શાબ્દિક રચના જ ગણી શકાય, અને ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય ન ગણી શકાય. જે ઉત્તમ કાવ્ય છે ત્હેની ઉત્તમતા માત્ર અર્થ ગૌરવમા જ સમાયલી છે વર્ડ્ઝવર્થના લગભગ ઘણા કાવ્યોમા અર્થગૌરવ બહુ ઉત્તમ રીતે જળવાયલું છે. કેટલાક કવિ માત્ર સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું બાહ્ય વર્ણન આપી જ સંતોષ માને છે, ત્યારે કેટલાક વર્ણન આપી પોતાના હૃદયની આંતરિક લાગણી કાવ્યદ્વારા વ્યક્ત કરે છે વર્ડ્ઝવર્થના કહેવા મુજબ "કવિતુ

કર્તા, મનુષ્ય અને મનુષ્યની આસપાસ રહેલી સમસ્ત સૃષ્ટિ અને ત્હેમા ચાતુ ક્રમ વ્યવહાર—નુ અનુમોદન કરવાનું છે, જેથી કરીને હર્ષ અને શોક ઉભયનુ યથેચ્છ ભાન વાચક વૃન્દને થાય" જ્યા કૃત્રિમ દેખાવ કરતા કુદરતી દેખાવ વિશેષ પ્રમાણમા નજરે આવે છે એવા સ્થળમા જો કવિનુ નિવાસસ્થાન હોય તો ત્હેના હૃદયમા પ્રેમોર્મિ નિરતર ઉછળ્યા કરે છે અને શિશુવયમા પ્રભુએ બક્ષેલી કવિત્વ શક્તિની જ્યોતિ ભવિષ્યમા પુર બહારમા ઝળકી નીકળે છે, અને અતે ગાભીર્ય ધારણ કરે છે વર્ડ્ઝવર્થ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવ્યુ હતુ, અને તેથી કરીને પ્રસગોપાત્ત ત્હેની દૃષ્ટિ આગળ શિશુવયના દિવસમા ભોગવેલા યથેચ્છ આનન્દ તરી આવતા શૈશવ અવસ્થામા જે પ્રકારની કેળવણી મળે છે ત્હેના પર જ ભવિષ્ય આધાર રહે છે બાલ્યાવસ્થા જ યુવાવસ્થાની જીવન પોષક તરીકે ગણાય છે એ વિશે વર્ડ્ઝવર્થ ઈશારો કરે છે —

The Child is Father of the man
And I could wish my days to be
Bound each to each by natural piety

બાલ્યાવસ્થામા બાળકના જ્ઞાનતતુ બહુ કુમળા હોય છે, અને જેમ ત્હેને વાળવા ધારીયે તેમ કોઈ પણ પ્રકારના શ્રમ વિના વળી શકે છે આ પ્રમાણે 'મનુષ્યનો પિતા બાલક છે" એ સૂત્રનુ ગૂઢ રહસ્ય એક ન્હાનકડા વાક્યમા વર્ડ્ઝવર્થ સમાવી દે છે

રાજકવિ વર્ડ્ઝવર્થની અમર કીર્તિ ત્હેના મ્હોટા અને લાબા કાવ્યમા સમાયની નથી, પરન્તુ જે ન્હાના કાવ્ય લખ્યા છે તે જ સર્વોત્તમ છે (The Prelude) "ધી–પ્રેલ્યુડ" અને (The Excursion), 'ધી એક્સકર્ઝન' નામના બે સર્વથી લાબા કાવ્ય છે પરન્તુ એ બે કાવ્ય કાંઈ સર્વથી ઉત્તમ નથી ગણાતા. ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય તો માથ્યુ–આરનોલ્ડ (Matthew Arnold) કહે છે તે મુજબ ધી ફાઉન્ટન (The Fountain) લુસી ગ્રે (Lucy gray) ધી હાઇલેન્ડ રીપર (The Highland Reaper) ધી કકુ (The Cuckoo) ધી ટેબલ્સ–ટર્નડ (The Tables Turned), શી વોઝ એ ફેન્ટમ ઓફ–ડીલાઈટ (She was a phantom of delight) ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ કાવ્યો ગણી શકાય (The Excursion) ધી એક્સકરઝન નામક કાવ્યમા ફીલસુફીના ઉંડા અને ગહન વિચાર દર્શાવેલા છે વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્યમા તત્ત્વજ્ઞાન અને પૈગબરના ગહન અને ઉડા વિચાર સૂક્ષ્મ નિરૂપણ

કરવામા આવેલુ છે, ત્હેને લીધે જ એના કાવ્ય વિશેષ લોકપ્રિય અને મધુર લાગે છે.* એક ઉદાહરણ આની સત્યતા બતાવી આપશે —

"   .. One adequate support
For the calamities of mortal life
Exists, one only,-an assured belief
That the procession of our fate, howe'er
Sad or distrurbed, is ordered by a being
Of infinite benevolence and power,
Whose everlasting purposes embrace
All accidents, converting them to good"

આ પ્રકારની ફીલસુફીના રહસ્યનું આ લાબા કાવ્યમા વર્ડ્ઝવર્થે દિગ્દર્શન કરેલું છે, અને આવા જ જ્ઞાનયુક્ત કાવ્ય પર હરકોઈ વર્ડ્ઝવર્થીયન વારી જાય તો તેમા આશ્ચર્ય જેવુ નથી જો કે આ લાબા કાવ્ય "ધી એકસકરઝન" વિષે પ્રસિદ્ધ કવિ (Byron) બાયરન પોતાના "English Bards and Scotch Reviewers' નામના પુસ્તકમા લખે છે કે —

"A drowsy frowsy poem called the Excursion,
Writ in a manner which is my aversion

પણ આ તો એકપક્ષી અભિપ્રાય હતો, અને માત્ર બાયરને પોતાના એક પુસ્તકની† સખ્ત ટીકા અને અપમાન થવાના પરિણામે, તે સમયના સર્વ ગદ્ય, પદ્ય અને નાટ્ય લેખકાની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી હતી, જે બાયરને અતમા કબુનેલુ પણ વાસ્તવિક રીતે જોતા તો કુદરતના સૌન્દર્યનું વર્ણન બહુ ઉત્તમ રીતે આલેખેલું છે કુદરતી સૌન્દર્ય યથાર્થ આલેખવાની વર્ડ્ઝવર્થની એટલી તો તીવ્ર શક્તિ હતી કે કુદરતના ફીરસ્તા જાને આવી ત્હેની લેખીની પોતાના હસ્તમા લઈ ત્હેના કાવ્ય લખવામા સહાનુભૂત થતા એમ કહીએ તો લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ ન ગણાય. ગભીર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનુ ચૈતન્ય સાથે ઐક્ય થવાથી વર્ડ્ઝવર્થની ભાષાશૈલીમા ઓર ભભક દીપી નિકળે છે

---

* "Wordsworth's poetry is precious because his philosophy is sound" —Matthew—Arnold.

† The Hours of Idleness

અંતમાં એટલું કહીશું તો બસ થશે કે કુદરત અને કુદરતની અગાધ લીલાનું વર્ડ્ઝવર્થને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હતું. ઈંગ્રેજી વાઙ્મયનું એક અંગ પરિપુષ્ટ બનાવવા વર્ડ્ઝવર્થે મહાન્ સેવા બજાવી છે. કુદરતમય સૃષ્ટિમાં પ્રણય પીયૂષનો નિર્મળ ઝરો વ્હેવડાવવા અથાગ કલ્પનાશક્તિનું દર્શન કરાવ્યું છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે સાહિત્યક્ષેત્રમાં વીર યોદ્ધા સમાન ઘૂમ્યો છે. ઈંગ્રેજી સાહિત્યના નવીન યુગ (Modern period) માં કવિ વર્ડ્ઝવર્થ સર્વત્ર હીરા સમાન પ્રકાશ પાડે છે. અગર જો ડેન્ટે, શેક્ષપીયર, મિલ્ટન, મોલીયેર અને ગીથે એ સર્વે વર્ડ્ઝવર્થ કરતાં ઉત્તમ પંક્તિના કાવ્યસૃષ્ટિના તેજસ્વી સૂર્ય સમાન છે, તથાપિ સૃષ્ટિસૌન્દર્યના વિષયનું યથાર્થ ચિત્ર આલેખવામાં વર્ડ્ઝવર્થ એક પક્કો ઉસ્તાદ છે. આપણા ગુર્જર સાહિત્યનું આ અંગ પરિપુષ્ટ બનાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

